

Життя — це свято танцю

РОМАН

Малюнки Ю. Кремиьова

I.

РОЗПОВІДЬ МАКЛЕРА

Усяке буває в житті, і ніколи не вгадаєш, що готує тобі примхлива доля. Ну хто б міг подумати, що родовита дама з гучним ім'ям де Мораліс Ореллана доручить нашій фірмі вести свої справи і, крім того, спричиниться до нашого приємного знайомства з паном Валевейном, нащадком однієї з високоповажаних родин нашої країни, а той, в свою чергу, дасть нам вигідних клієнтів?

Ніяких спільних справ наші родини — моя і пана Валевейна — не мали, але коли мені довелося до нього поїхати, я пригадав розповіді батька про неприємності, що мали місце в минулому поколінні; розповідаючи цю історію, батько говорив про іспанців в глузливому тоні.

Моя бабуся — уроджена Гертеванк, і дім, у якому вона народилася, із зображенням прудкого оленя на фронтоні, ще й тепер є окрасою Кейзерс-грахта. Її батько, відомий на той час комерсант, мав двох дочок, з яких вона була старшою. Країну нашу об'єднали тоді з Південними Нідерландами, що називалися колись Австрійськими або Іспанськими Нідерландами. Під час об'єднання Півночі і Півдня прав громадянства у нас

набули також небажані індивіди з колишніх завойовників, отже, якийсь авантюрист, танцмейстрик дістав право називати себе в Амстердамі нідерландцем. Звали його Ренеро де Мораліс Ореллана і, як розповідали, це був задирака, балакун, вічний боржник. До того ж він мав гарненьке личко, і мало не всі жінки просто сохли за ним. Де Мораліс! Ну й прізвисько, як на посміх: пройдисвіт, певне, і не чув ніколи про мораль! Гадаю, не в одному домі можна було спостерігати тоді трагічні сцени і багато, мабуть, було пролито нишком сліз через нього. Та не тільки інтрижками жив шельма. Він чекав своєї великої години, і можна уявити, яка знялася в місті буча, коли виявилось, що молодша дочка багатія Гертеванка втекла з цим іспанцем у колясці через Утрехтські ворота! Через рік вони повернулися — молоде подружжя з синочком на ймення Дієго, який, в чому пізніше можна було пересвідчитися, мав такі ж «строгі» погляди на мораль, як і його татусь. Отже, мій батько і цей Дієго доводились один одному двоюрідними братами, хоч по суті не були навіть знайомі. Мені ніколи не розповідали про витівки цього Дієго. Досить було згадати в нашому домі його ім'я, як батько починав сердито супити брови. Тому можна уявити наш подив, коли одного чудового дня 1882 року в нашій конторі з'явилася удова де Мораліс Ореллана, уроджена Баккер, і доручила нам управління своїм майном, дуже значним майном, якщо врахувати, що й сама вона мала чималі статки. Того ж

року вона познайомила нас з паном Вале-вейном, нотарем з Мідделбурга, який нев-довзі перед цим одружився з її єдиною дочкою.

Протягом одинадцяти років взаємини на-шої фірми з паном Валевейном обмежува-лися приємним обміном діловими листами, в чому не було нічого дивного, бо в ті дні поїздка з Голландії в Зеландію¹ забирала багато часу й енергії. Було б дивним чекати від маклера розголошення деталей такого листування. І все-таки, щоб правильно зро-зуміти те, про що я розповідаю, деякі роз'яснення щодо фінансових обставин не будуть зайві. Рахунок пана Валевейна не раз давав нам привід до занепокоєння, хоч особливо ми ніколи не турбувались, пам'я-таючи про його всім відому чесність і твер-ді правила, а також про наявність більш ніж достатньої застави. Та коли влітку 1893 ро-ку він надіслав нам доручення, яке кожен, хто розуміється на цих справах, назвав би щонайменше надмірним, я і мій брат вирі-шили, що виконувати його, не взявши до-даткових роз'яснень і не давши клієнтові якоїсь поради, щонайменше безвідповідаль-но. Скажу точніше: ми вважали, що пан Ва-левейн кидає на терези надто велику части-ну свого капіталу. Це завжди ризиковано, особливо ж для нотаря. Ми не знали, що спонукало його до цього, а втім, це і не вхо-дило в нашу компетенцію. Тоді ж таки один наш клієнт з Бреди запросив нас обговорити деякі справи, і ми вирішили, що в суботу я виїду до Мідделбурга, а в понеділок буду в Бреді. Від пана Валевейна я дістав дуже де-лікатного листа. Він запрошував мене при-їхати і вибачався, що не зможе мене зустрі-ти на вокзалі, бо дуже зайнятий.

Я пам'ятаю все, немовби це було вчора. Стояв дуже гарячий день, і вже в Брабанті я скинув піджак і жилет — крім мене, в купе нікого не було. Задуха розморила мене і скоро я задрімав. Прокинувся я лише тоді, коли розчинились двері і зайшов якийсь добродій (це було вже в Бреді). Я попрохав вибачення за свій костюм, але він заспокоїв мене і сам скинув піджак та жилет. Скоро ми вже жваво розмовляли. Виявилось, що він зеландець. Довідавшись, хто я і куди їду, він відрекомендувався. Авжеж, він знав пана Валевейна і говорив про нього з вели-кою повагою. Зате щодо пані Валевейн він не перебирав висловів. Якщо вірити йому, ця особа була надто високої думки про се-бе і навіть не вважала за потрібне прихову-вати свого зверхнього ставлення до товари-ства мідделбурзьких дам, які, в свою чергу, перестали зрештою помічати її. В результа-ті пан Валевейн також виявився відірваним від свого середовища. Йому всі співчували,

бо він походив з хорошої родини і мав зван-ня старшини товариства захисту гребель у Ваанмонді, хоч і не хотів носити цього титу-лу. Пан Валевейн — ліберал, але разом з тим вірний слуга церкви. Він серйозний, гуман-ний і завжди готовий допомогти іншим, од-не слово, ця людина правильно розуміє та-кі поняття, як порядність і честь. Про його дружину цього не скажеш. Раз на місяць во-на їздила в Брюссель або Париж, де кидала гроші на вітер, купуючи собі різне вбрання, витвори мистецтва і всілякі витребеньки. Іноді вона брала з собою сина, хлопчика ро-ків десяти-одинадцяти, але здебільшого їз-дила сама. І ще: вона дуже захоплювалася музикою і завжди відвідувала всі концерти. Музиканти часто зупинялися в її домі і, ма-буть, вона іноді запрошувала виконавців, в тому числі й іноземців, приїхати пограти для неї. Зовсім недавно, наприклад, вона повер-нулася з Брюсселя з квартетом. Звісно, такі примхи дорого коштували панові Валевейну.

Хоч до подібних розповідей треба завжди ставитися обережно, інформація видалася мені корисною, бо тепер я міг догадуватися, навіщо пан Валевейн часто брав великі суми. Як би там не було, кожному хочеться знати, з ким він має справу.

Мій супутник зійшов у Хусі, скоро і я за-лишив поїзд. Якийсь хлопчак пояснив мені, як знайти Дам¹, — дивна назва, якщо згада-ти площу в нашому місті.

Невдовзі я вже стояв перед красивим бу-динком пана Валевейна. Чистенька служни-ця, рум'яна, в дерев'яних черевичках і в пі-діткнутих спідниці (вона мила сходи), швидко постелила килимок у коридорі і пропустила мене у вестибюль, де стояли шафи з делф-ськими й китайськими вазами, різним посу-дом, глеками. В сусідній кімнаті хтось грав на роялі й співав. Я знав, що нотаря нема дома і що, отже, мене прийме пані. Рояль замовк і мелодійний жіночий голос сказав: «Просіть пана Йонаса! Яке щастя, що його не затримав кит!»². Я, звичайно, ціную до-тепність, та не забувайте, що досі я ніколи не бачив цієї дами!

Служниця розчинила двері, і я зайшов в простору кімнату, мабуть, метрів дев'ят-надцять довжиною, з чотирма високими вікнами, що виходили в тінявий сад. Розкіш-ні меблі, всюди старовинні речі, а на сті-нах — чудові картини. Господиня стояла бі-ля фортепіано — висока, струнка, в сукні з матово-чорного шовку і без будь-яких при-крас, крім золотого хрестика на шії. Вона велично ступила мені назустріч і граціозно простягла руку, немовби виявляла цим мені особливу ласку. Правду кажучи, вона поло-нила мене з першої ж хвилини. Її чорне, як

¹ Північна і південна провінції Нідерландів.

¹ Майдан в Амстердамі.

² Натяк на біблійську легенду про Фіону п'я череві кита.

смола, блискуче волосся було гладенько зачесане і стягнене ззаду у вузол, хоч мода того часу вимагала, щоб вузол лежав на маківці. Обличчя здавалося блідим, і на ньому палали великі чорні очі. У відповідь на мій уклін вона посміхнулася, повільно простягла руку і, показавши на хлопчика, який стояв позад неї, промовила:

— Маю честь рекомендувати вам нашого сина: Даніель Ян Фаустус де Мораліс Валевейн, на прізвисько Півник, народжений у Мідделбурзі першого квітня тисяча вісімсот вісімдесят другого року. Пустун, пане, який далеко піде, бо природа нагородила його хистом до танцю. Не знаю, які ваші погляди на життя, пане Йонас, але погодьтесь: уміння танцювати — велика перевага. Пройти, танцюючи, по життю — то справжнє мистецтво. Робимо ми щось удень чи спимо вночі, їмо чи п'ємо, працюємо чи відпочиваємо — все це ми робимо в певному ритмі. У вітихах і прикрошах також є ритм. А коли до того ж людина вміє танцювати, значить вона може все робити красиво, а в цьому й полягає уміння жити. Мені не треба вам нагадувати, пане, що слід завжди додержувати темпу, уникаючи як прискорення, так і уповільнення його, хоч для одних життя й може проходити в більш стрімкому темпі, ніж для інших. Для одного це *allegro*¹ від початку й до кінця, для другого, можливо, *tempestoso*². Звичайно, бувають винятки, але, як правило, домінує якесь *andante*³. Ви згодні зі мною?

Я не зовсім її зрозумів, однак кивнув і відповів:

— Цілком згоден, пані Валевейн.

Вона простягла мені руку і сказала:

— Ви зробите нам приємність, пане Йонас, якщо погодитесь станцювати зі мною кілька тактів менуета. Я хочу навчити сина елегантно вклонятися. Першу фігуру ви, звичайно, знаєте: тіта-тіта-ті-та.

Я пробачився і сказав, що ніколи ще не танцював. Якусь мить вона дивилася на мене, зацікавившись з подиву, а потім з жалем посміхнулася.

— Але ж в такому разі вам треба вчитися, — сказала вона голосом, який полонив мене ще раніш. І перш ніж я встиг щось подумати, вона взяла мене за руку і ми кілька разів вклонилися одне одному. Вона сказала мені підгорнути поли піджака, потім звеліла: — Граціозно підніміть трохи праву ногу, носок убік, ось так. — При цьому вона показала свій черевичок — черевичок, якого не побачиш і в Амстердамі, з дуже маленькими гудзиками, а також пружок рожевої панчохи, хоч, наскільки мені відомо, в той

час носили коричневі і чорні панчохи. Я ледве астигав так-сяк повторювати її рухи; ми танцювали під мелодію, яку вона тихенько наспівувала. Хлопчик теж танцював — то в парі з своєю матусею, то зі мною, причому тоненьким голоском відраховував такт. Мушу сказати, мені сподобалося тоді це заняття, я навіть не уявляв, що танцювати так приємно. І хоч я вже тоді був досить-таки огрядний, чуття ритму не зрадило мене, я певен цього. Я старався з усієї сили і заслужив похвалу господині.

— Чудово, пане Йонас, — сказала вона. — Я переконана, що ви опануєте найскладніші танці, може навіть сегідилью. А тепер повторіть ще раз весь менует, разом з Півником, а я заграю вам.

З шовкового футляра вона видобула гітару, оздоблену перламутром, і почала грати, а я з хлопчиком — виконувати фігури. Хлопчисько танцював і вклонявся просто-таки бездоганно. Він мав примітну зовнішність, і тепер я зрозумів, що Півником його назвали за мідно-червоний чубок, що стовбурчився на голові. Завеликий ніс псував обличчя, але очі — такі ж незвичайні, як і у матусі — чорні і сяючі. Я ще танцював, повторюючи кілька тактів, яких не міг запам'ятати, як враз відчинилися двері і зайшов пан Валевейн. Він дружньо потиснув мені руку і сказав:

— Я дуже радий, пане Йонас, що ви відразу збагнули дух нашого дому і своїм танцем даєте таку вітих дружині і сину.

Він запросив мене сідати, але господиня підняла руку і мовила:

— Пан Йонас хоче повторити фігуру. Дуже прикро, якщо він не вивчить її як слід. Отже, пане, тіта-тіта-ті-та... і при цьому знову уклін, але не такий глибокий. Погляньте, як вклоняється Півник. Вище голову, груди вперед, відгорніть поли піджака і виступайте наче павич, поважно і урочисто.

Я приїхав о третій, а тепер позолочений французький годинник показував за п'яту. Виходить я танцював уже дві години — чи не занадто для людини, яка ще ніколи не танцювала в житті. Проте я не втомився і охоче танцював ще хвилин п'ятнадцять. Після цього господиня і маленький Півник вийшли з кімнати, а пан Валевейн поставив на стіл дві старовинні карафи, одну з червоним, другу з білим іспанським вином. Я охоче скуштував того й другого, але хіменес сподобався мені більше. В розмові про всякі дрібниці непомітно промайнув час, а потім прийшла дівчина і сказала, що подано обід.

За великим, скромно сервірованим столом в їдальні, прикрашеним лише срібним канделябром і вазою з троянд, сиділа господиня, цього разу одягнена в ясно-червоне вбрання, з білою квіткою в зачісці. Я

¹ Швидкий темп (*итал.*).

² Турхливо, схвильовано (*итал.*).

³ Помірний темп (*итал.*).

забув переодягтися, хоч і взяв з собою сюртук, а тому трохи збентежився; проте нотар також був у звичайному піджаку. Ми сіли, і господиня сказала:

— Півнику, прочитай молитву, але пам'ятай, — *con espressione*¹. Це молитва, а не шкільний урок. — Я помітив, що господиня часто вживає вирази, запозичені в галузі музики. Коли, наприклад, за десертом хлопчик жадібно накинувся на ласощі і не розчув батькового запитання, вона сказала: — Півнику, відповідай татові і кажи правду, *adagio non troppo*².

Вона все пов'язувала з музикою.

Я сподівався поговорити з паном Валевейном увечері, та господиня запросила мене в одну з кімнат, де показала багато прекрасних мистецьких витворів. То були справді чудові речі, і я забув про час. Її співучий голос весь час звучав у моїх вухах. Валевейн сидів у кріслі, пахкав сигарою, і з посмішкою поглядав на нас.

Можу лише побіжно згадати предмети, які побачив там. Їх було стільки, що просто неможливо перерахувати всього. Як сказав нотар, його дружина колекціонувала все, що вважала красивим. І не тільки мистецькими витворами цікавилася вона: в її колекції були вази, блюда, мініатюри, гравюри, кришталь, бронза, слонова кістка, *cloisonne*³, а також усе цікаве, що створено природою — черепашки, корали, зразки гірських порід, метелики, пера птахів, засушене листя. До цього можна додати шовкові тканини, оксамит, дорогоцінні мережива. І коли я ще скажу, що господар почастивав мене двома сортами чудового бургундського, з яких Montrachet так мені сподобалося, що я вирішив замовити кілька барил, то ви зрозумієте, як я шкодував, що вечір скінчився так швидко.

Перед тим, як іти спати, господиня ще раз взяла гітару і проспівала кілька пісень, які я вже забув. Але одну я пригадую, іспанську, вона переклала її для мене: «Життя — це свято танцю, і не танцює лиш дурний», *un tonto*⁴.

Може, я забагато випив Montrachet, в усякому разі вже в кімнаті я відчув, що мені зовсім не хочеться спати. Я почав розглядати всілякі дивовижні штучки в шафах — вазочки, мініатюри, чашечки — і все ще відчував у ногах ритми тіта-тіта-ті-та, а потім, роздягаючись, перевірів, чи не забув я ще па. Тепер я був зовсім іншої думки про авантюриста де Мораліса Ореллана і жваво уявляв собі, як голос і танці пані Ізабелли полонили нотаря.

Хтозна, що б я зробив, якби зустрів її раніше, коли вона була ще неодружена.

Тимчасом розмова, заради якої я приїхав, ще не відбулася. Наступним днем була неділя, а в свята справи для мене не існують. І все-таки, подумав я, коли обставини вимагають, треба вміти поступатися своїми принципами.

Було вже пізно, коли я зійшов униз. Снідав я один — пан Валевейн пішов до церкви, а господиня попрохала вибачити її за відсутність.

Справи ми обговорили перед кавою. Ми швидко порозумілись, що було однаково приємно як мені, так і йому. Нотар одверто пояснив, звідки виникає велика потреба в грошах, а я цілком переконався в його солідності. Капітал його виявився значно більшим, ніж ми гадали.

Стояла чудова літня погода. Опівдні ми зробили прогулянку по Валхерену⁵. Сидячи поряд мене в ландо, пані Валевейн невимушено підтримувала розмову, причому я мав нагоду спостерігати, як хлопчик змагався в дотепності з своєю матусею. Варт було їй сказати якийсь дотеп, як він і собі встрявав у розмову. Спитавши, як мене звуть, і почувши у відповідь «Авель», вона поморщилася і сказала:

— Ви, звичайно, знаєте, що ім'я — прикмета. І хіба ж не вбили Авеля? — до чого Півник з серйозною міною додав: «Не лякай пана Йонаса, мамо». — А вона вела далі: — Я серйозно вірю в це, а тому вірю і в щасливе майбутнє нашого хлопчика. Даніелем його назвали на знак мудрості, Яном — на знак щиросердя, Фаустусом — на знак щастя, де Моралісом — на знак порядності. А його походження — запорука того, що він буде гідною людиною: один з його предків — конквістадор Ореллана, а чи знаєте ви, що означає Валевейн? *C'est l'amour, monsieur, le grand et le petit amour, et je vous dis qu'il l'aura en abondance*².

Почувши ці слова, її чоловік втупив очі вдалину, і погляд його був серйозний і водночас м'який.

— Я сподіваюсь, що він не виб'ється з ритму, — сказала вона далі. — Адже ви знаєте, що сталося з тим лицарем, про якого співається в пісні на мотив *credo*³:

Жив лицар колись, дивну пісню він знав,
І хто її чув, той за ним поспішав.

Королівська дочка Люцінія також поспішила за ним, і фінал виявився трагічним:

Юрба на бенкеті святково гула,
Прикрасою столу була голова.

¹ Виразно (італ.).

² Не дуже повільно (італ.).

³ Емаль (фран.).

⁴ Дурень (ісп.).

⁵ Острів у провінції Зеландія.

² Це кохання, пане, велике й мале кохання, і я вас запевняю, що його буде більш ніж досить (франц.).

³ Вірую (лат.), назва католицької молитви.

Тут пан Валевейн посміхнувся і підкрутив свої руді вуса, а Півник спитав:

— Чия голова, Люцінії чи лицаря?

Я виїхав останнім поїздом. Мелодійний голос і танцювальні ритми пані Ізабелли все ще звучали в мене у вухах: тіта-тіта-ті-та.

В Бреді мене зустріли також гостинно, та це вже інша історія. Наступного дня я запізнівся на поїзд і повернувся в контору тільки у вівторок вранці. В Бреді також розуміються на танцях і доброму вині.

Подорож була корисною і разом з тим приємною, і часто ще я згадував мотив тіта-тіта-ті-та і на самоті наспівував його.

II.

РОЗПОВІДЬ ДАМИ З ІНДІЇ¹

Як все-таки багато на світі неприємних чоловіків — обмежених, зухвалих, брутальних і ласих на інтрижку. Раніше я цього якось не помічала, і лише в останній рік у мене відкрилися очі, після того як тут з'явились оті гидкі Йонас і Дьорстінг. І який же несхожий на них наш Рінгелінк! Він завжди чемний і коректний, незалежно від настрою; навіть добре хильнувши шампанського, він пам'ятає, з ким розмовляє. Рінгелінк — мужчина моєї мрії. Я вважаю лише, що борода не дуже йому до лиця, але він присягнувся Антонії ніколи її не голити.

Авжеж, багато що можна було б розповісти про Рінгелінків, просто не знаю, з чого почати. А тому я розкажу спершу, як опинилася я в Бреді і як познайомилася з цією родиною, тоді все буде зрозуміло.

Я була ще молода, коли вперше приїхала в Голландію, хоч уже два роки вдовувала. Мій чоловік був набагато старший за мене; його ось-ось мали зробити резидентом², та як на те перешкодила холера. Що накажете робити в Індії молодій удові з маленькою пенсією? Адже я так люблю музику, а в Батавії³ концертів майже не буває. Значить, краще вже їхати в Голландію, тим більше, що в Бреді, як мені казали, життя дуже дешево. Тут мені сподобалось, і я зовсім не хочу повертатися назад, хоч, звичайно, іноді почуваю себе тут трошки самотньою, та й шансів знову вийти заміж в Індії більше. Проте це, може, й на краще, — хтозна; що матимеш взамін? А крім того, мені багато

дала сердечна дружба з родиною Рінгелінків, вони дуже добрі до мене. Авжеж, католики — милі, приємні, сердечні люди, принаймні в Бреді.

Коли чотири роки тому я приїхала сюди, щоб підшукати квартиру, я вже на вокзалі познайомилася з Франсом Рінгелінком, і з тієї хвилини радість увійшла в моє життя. Він одразу ж запропонував свою допомогу, незважаючи на те, що я була для нього зовсім чужа. Він розумів, що жінка, яка живе на пенсію, не може багато платити, і тільки завдяки йому я змогла тут дешево влаштуватися. І він узяв мене з собою в свою чудову віллу на Алеї зябликів, і я жила там десять днів, і в голубому салоні спеціально для мене весь час палили в грубці. З самого початку він сподобався мені більше ніж Антонія, я ніколи не могла зрозуміти, як такий красень міг одружитися з такою сварливою і зажерливою жінкою з її великим гострим носом і звичкою весь час гризти чоловіка, хоч йому це як об стінку горохом. Зате їхня донечка Маріон — це картинка, це просто скарб. Коли б мені судилось мати дитину, я б хотіла, щоб вона була схожа на Маріон.

Рінгелінк, треба вам знати, страшенно багатий бровар. Він тільки те й робить, що влаштовує звані вечори і допомагає кому треба й не треба. Так ось, скоро я влаштувалася в своїй маленькій квартирі, як він приходить до мене з донькою, дзвонить і каже, що ми мусимо бути друзями, бо Маріон уже полюбила мене. Вийшло це дуже оригінально, як і все, що він робить. Потім він сказав:

— А тепер ви повинні, нарешті, розказати, як вас, власне, звати і скільки вам років.

Я засміялася і відповіла:

— Звуть мене пані Гаде, моє дівоче ім'я Оділлія Гарінгс, а ось скільки мені років, то це я забула, пане.

— Дурниці, — мовив він. — А тепер я називатиму тебе не пані, а Оділлією. Чи є у тебе все, що потрібно для дому? Я не бачу рояля.

Я саме збиралася взяти напрокат рояль (без музики я не можу), а тому спитала, куди мені звернутись. Він сказав, що сам подбає про все. Рояль, власне, — перша сполучна ланка між Рінгелінком і мною. Він теж кохається в музиці, хоч і в трохи іншій, ніж та, яку люблю я. Йому подобається легка танцювальна музика і сентиментальні пісеньки, на зразок «Графа Постільйона», тоді як я віддаю перевагу фантазіям. Дружина його зовсім не музикальна, їй найбільше подобається ходити в церкву, і вирушає вона туди зранку, годині о сьомій.

Потім він спитав:

— А як ти зватимеш мене? Можеш вибрати, у мене чотири імені — Франціскус, Бонавентурус, Хіларіус, Гауденціус.

¹ Так називають в Голландії Індонезію.

² Губернатор провінції в колишній колоніальній Індонезії.

³ Колишня палла Джакарти, столиці Індонезії.

Усі імена видалися мені негарними, крім одного — Франс. Виявилося, що всі друзі звуть його саме так.

І ось ми стали друзями. А наступного дня задзеленчав дзвоник і вантажники принесли рояль, дуже хороший, фірми Ерар. Я зразу ж одяглася і пішла до Рінгелінка на віллу, щоб подякувати йому. Я спитала, скільки доведеться платити на місяць. Замість відповіді він потягнув мене до себе в кабінет і сказав:

— Оділлє, рояль я тобі подарував, і годі про це, особливо в присутності Антонії: вона страшенно ревнива. Навчи Маріон грати на ньому красиві штучки. Завтра ми прийдемо до тебе разом з нею, і ти нам зіграєш.

Не знаю, чи мала я право приймати такий подарунок, адже люди могли подумати бозна-що. Але з Рінгелінком я завжди почувала себе спокійно, він дуже порядна людина. Тут він не визнає ніяких жартів. Я часто чула, як він говорив: «До кожної жінки я мушу ставитися так, як хотів би, щоб ставилися до моєї дружини і дочки — з повагою». В справах на нього теж можна покластися. Брати його дружини, Меленарси, так і кажуть: «Чесний і солідний, як Франс».

У місті його дуже люблять. З першої-ліпшої нагоди він влаштовує банкети і запрошує багатьох друзів — іноді у себе вдома, але здебільшого в «Короні» або в якомусь іншому ресторані, тоді там багато їдять, п'ють і танцюють до пізньої ночі. Рінгелінк завзятий танцюрист, ніхто в Бреді не станцює вальс краще. І коли б не його дружина, то ці вечори були б просто чудові. Вона завжди приходить у чорному, обличчя її невдоволене, і на всіх вона дивиться з підозрою. Вона приходить лише для того, щоб стежити, чи не залицяється він до когось. На щастя, вона завжди рано йде додому, а Маріон залишається з іншими дітьми, іноді до другої години ночі і навіть пізніше. Я гадаю, для дітей це недобре, але дівчинка просто снить танцями, а батько, так би мовити, її раб. Він мало не молиться на неї. Буваючи в Амстердамі чи Брюсселі, він обов'язково привозить їй звідти що-небудь красиве. І не якусь там іграшку, як годиться для одинадцятирічної дівчинки, а дорогу каблучку, перстень, медальйон. У неї вже повна шкатулка коштовностей, та вона їх не носить, за винятком простенької каблучки, яку надіває на вечори. Вона анітрішечки не гонориста і, мабуть, ніколи не буде такою. Але вона знає, що гарна, та й хіба може бути інакше, коли вона тільки й чує з усіх боків: «Яка гарненька дівчинка, мов картинка!» А очі її — це щось особливе, так і хочеться в них зазирнути. Враження таке, наче вона бачить щось, чого не бачить ніхто. В такі хвилини очі її стають великими і ясними і здається, що

їхня синява весь час міниться, як міниться вода під сонячним промінням або коли над нею плінуть легенькі хмарки. Голівка у неї наче в японській лялечки — з рожами рум'янцю на вкритих рисовою пудрою щічках. Це, звичайно, їх природний колір, а ротик у неї маленький і круглий. Вона струнка й гнучка. Я ніколи ще не бачила такої гнучкої голландської дитини, і все-таки це інша гнучкість, аніж у індійських дітей: можна сказати, що вона породжена потребою бути елегантною. А який смак у цієї маленької! Тільки торкнеться рученьками банта і зачіски — і вже готово, картинка та й годі. А яка втіха дивитися, коли вона поправляє що-небудь у мене на сукні — зборку чи оборочку, а потім перевіряє, чи добре вийшло. Врода її та елегантність особливо впадають в око, коли вона грається зі своїми подружками, теж милими дівчатками, Аделіною, Цецілією та Єленою. Враження таке, наче то звичайні діти з плоті та крові, а вона — якась неземна істота, або ожила статуетка, чи ще щось подібне, — зовсім інша, ніж вони.

Я дуже її люблю, і вона, на щастя, любить мене. Це, власне, друга сполучна ланка між Рінгелінком і мною, тому що зі своєю матір'ю вона не мирить. Здається, тій муляє очі чудесна врода дівчинки. І коли Маріон примушують надіти платтячко, яке здається їй гидким, вона приходить до мене поплакати, і я йду до її тата, і Рінгелінк дбає, щоб вона мала те, що їй подобається. Він хоче, щоб дочка змалку привчалася бути самостійною, і тому дозволяє їй гуляти вечорами самій тихими вулицями. Часто Маріон із школи йде просто до мене, і ми співаємо або граємо в чотири руки.

Скоро ми з нею виявили, що залюбки танцюємо. Відтоді вона почала називати мене просто Оділлєю, точнісінько, як її тато, що, правда, звертаючись на «ви».

Якось я зайшла за нею в школу, до черниць, але вона не схотіла йти до мене і вимагала, щоб я пішла до неї додому подивитися новий подарунок. Її матінка сиділа біля вікна з окулярами на носі і, як завжди, читала молитовник, а тому Маріон повела мене в голубий салон. На позолоченому столику стояла скринька червоного дерева, музична шкатулка, її привіз папà. І уявіть собі, перше, що зазвучало з неї, було чарівне «Вранішнє листя», мій улюблений вальс. Я швидко повідсувала стільці, взяла Маріон за руку і ми закружляли в танці. Просто чудо, як вона танцювала! Здавалось, вона не танцює, а літає, я зразу відчула, що ця дитина народжена для вальса. Не посміхайтесь, іронія тут зовсім недоречна. Вальс це танець, який дається далеко не кожному; мало вміти кружляти — це не має нічого спільного з вальсом. Головне — порив. Я завжди твер-

дила, що всіх, хто уміє танцювати, можна поділити на дві категорії: перша — справжні знавці вальса, вже народжені цивілізованими людьми; друга — любителі польки, люди вульгарні, які не хочуть вчитися у митців. Я просто не терплю польки. Маріон бере уроки танців і, звичайно, добре знає польку, та варт їй було почути вальс, як її наче зачарували: личко її враз змінилось, і здавалося, немовби фарфорова статуетка злетіла з каміна і полинула в танці.

Наступного дня садівник приніс музичну шкатулку до мене: Маріон боялася, що мати сховає її. І хоч яка маленька була моя кімнатка, ми кожного дня кружляли у вальсі. Коли шкатулка грала «Голубий Дунай», Маріон завжди аж сяяла, а під кінець наспівувала на мотив «Вранішнього листя»: та-та-та-та... Після цього я давала їй великий кусень пирога, який спеціально для неї пекла на салі, — вона дуже його любила.

На одному з вечорів, влаштованому Рінгелінком незабаром після придбання шкатулки, вона попрохала завести вальс. Усім страшенно сподобалося, це був якийсь психоз, вся Бреда бажала танцювати вальс і, як я чула, Бош також.

О, як це було чудесно! І чому все скінчилося так сумно?

Це сталося в понеділок минулого літа. Був теплий вечір. Рінгелінок влаштував банкет у «Короні» і привів трьох нових приятелів, одні гидких типів. Один з них виявився вчителем з Гааги Дьорстінгом; це був фальшивий, ну просто неможливий чоловік, який вважав, що коли він учитель, то може до всіх чіплятися. Другий — Гоккелфелд, рантє і пошляк. Цей де треба й не треба давав рукам волю. Можна лише поспівчувати бідній Єлені, що в неї такий батько. Та найгіршим серед них виявився якийсь Йонас, біржовий ділок з Амстердама, бридкий і дурний черевань, п'яниця.

То був великий обід на тридцять осіб, не рахуючи десятка дітей. Там я побачила хлопчика, лице якого не можу забути. Не знаю, хто його батьки. Кожного разу, коли мій погляд падав на дитячий стіл, я помічала, що він невідступно дивиться на Маріон, і в очах його застигли німа побожність і сум. Треба сказати, що Маріон була особливо чарівна в своєму блакитному платтячку і в намисті з маленьких розочок.

Доля забажала, щоб Дьорстінг сидів праворуч мене, а Йонас — ліворуч. Вчитель тільки те й робив, що пускав пошлі компліменти і жарти, яких я не розуміла, при цьому він огидно вишкірявся. Йонас поведився спочатку тихо, бо докладав усіх сил, щоб справитися з гикавкою. Він сидів поряд мене, і я могла переконатися, що п'є він страшенно багато. Почувши, що незабаром почнеться

бал, він раптом розвеселився і спитав мене:

— Ви, звичайно, добре танцюєте, пані? Я вважаю, що танці — приємна річ, вони корисні для духу. Як кажуть, «хто не танцює, той tonto»¹.

Може, він хотів сказати *totoh*², але в такому разі тим більше попав пальцем у небо. Потім він спитав, чи вмію я танцювати менует, йому, мовляв, дуже подобається цей танець.

— Який менует, пане? — спитала я.

— Ах, пані, — промовив він з таким виглядом, немовби знав усе на світі, — існує лише один менует, на мотив тіта-тіта-ті-та. Все інше — сурогат. Ви зробите мені велику приємність, якщо погодитесь станцювати його зі мною.

Я була обурена страшенно. Який дурень! Тіта — менует! Полька, можливо, але тоді краще вже танцювати її під інший мотив. Гарненька перспектива — танцювати з п'яницею. Та й інші помітили, що він не дуже тверезий, особливо коли за десертом він почав наспівувати всілякі тривіальні пісеньки на зразок: «О, якби була ти з воску» і т. д. Пошлість заразлива, Дьорстінг, учитель, теж заспівав: «Раз якось Лена, що з Гааги, з драбини гепнула, ой-ой», а потім «Дінь-дінь-дінь, на Стічній вулиці зустрівся з нею я». Франс Рінгелінок також не витримав і сильним голосом запропонував заспівати «Застольну пісню Генріха» на честь магістра Генрі Пюфферса, адвоката, який виграв для нього процес. Потім усі заспівали «Зберімося, друзі, разом». Гармидер стояв страшний, і я подумала, що наш вальс буде бідний.

Так воно й вийшло. Скоро ми перейшли до залу, як цей тип, цей Йонас, вимагаючи тиші загорлав так, що можна було злякатися, а коли всі замовкли і обернулися до нього, заявив, що збирається танцювати менует з пані Гаде. І скільки я його не переконувала, що не вмію танцювати менует, він знову й знову починав своє «тіта-тіта». Діти сміялися, і лише Маріон та її маленький поклонник серйозно прислухалися. Підійшли піаніст зі скрипалем, і Йонас проспівав їм ще раз, піднімаючи поли свого сюртука. Музиканти мелодії не знали, але раптом піаністові здалося, що він усе зрозумів, і вони заграли. Що то було! Якийсь кошмар, лансьє³, від якого можна збожеволіти. Я і незчулася, як утворилися пари і кружляли в німому танці. Справжнісінька міщанська полька! Я була просто сама не своя.

Опустившись на стілець, Йонас у відчай повторював, що це не те. Маріон і хлопчик,

¹ Дурень (ісп.).

² Справжній голландець (індонез.).

³ Старовинний французький танець типу кадрилі.

якого я не знала на ім'я, стояли перед ним, і він намагався їм пояснити. Потім він повів їх у коридор і почав показувати, як треба танцювати: кілька дрібних кроків уперед, потім назад, і весь час поклони, поклони, під ритм ті-та, якого я ніяк не могла схопити. Але діти, очевидно, розуміли. Вони танцювали, а він кивав і казав, що майже правильно. Не знаю, чи довго вони залишалися в коридорі, але зазираючи туди, я бачила офіціанта з бокалами шампанського на таці. Коли розвидніло, дурний Йонас сидів там сам-один на стільці з таким виглядом, наче у нього розколюється від болю голова.

А тим часом він заразив Бреду своїм лансьє. Це була якась пошесть, і якщо тепер хтось просив зіграти вальс, як одразу чув у відповідь — застаріло. Немовби це головнел! Авжеж, танці як мода, і важко зрозуміти чому. Ними захоплюються не тому, що це подобається, а тому, що так роблять інші.

Та найдивніше — це те, що забрала собі в голову маленька Маріон. Я відразу помітила, що вона вже не так охоче танцює вальс. І ось одного чудового дня, прийшовши до мене, вона раптом заплакала. Спершу вона не хотіла нічого говорити, але потім призналася. Їй так боляче, що вона не вміє танцювати менуета, мабуть, це найчудесніший з усіх танців. Добродій Йонас так гарно розповідав, як танцював його з одним милим дотепним хлопчиком і однією прекрасною дамою, найпрекраснішою з усіх, кого він тільки знав у своєму житті. Він казав, що то був справжній танець для принців і принцес. А от їй досі не вдалося схопити ритму, вона боїться, що ніколи не навчиться танцювати менует.

Отак він вплив отруту і в серденько моєї Маріон. Я, втішаючи її, проспівала кілька чудесних неаполітанських пісеньок, і вона відразу ж почала насистувати їх. Я спитала, як звучить того хлопчика, з яким вона танцювала в коридорі «Корони». Але вона не знала. Щасливе дитинство! Не знаєш навіть, з ким танцюєш.

І ось недавно, на великий піст, Рінгелінк знову влаштував вечір і карнавал з нагоди дня народження Маріон. Їй минуло дванадцять, і, всупереч волі Антонії, яка мала намір віддати її до монастирської школи, він вирішив відіслати її в пансіон у Брюссель. На вечір запросили також директрису пансіону, мадемуазель Клементіну Ферварк, життєрадісну товстушку, яка мала забрати Маріон з собою.

Можете уявити, що я відчула, коли довідалася, що оті бридкі типи теж прийдуть — Йонас, Пюфферс та Дьорстінг з його непристойними вуличними пісеньками. Цього разу моїми сусідами виявилися страшенно зухвалий Гоккелфелд та Рентенаар, власник взут-

тєвої фабрики, трохи нуднуватий і сухий, але все-таки солідний чоловік. Йонаса я майже не впізнала — він прийшов у костюмі іспанського дворянина, в лілових штанях в обтяжку. Дьорстінг зображував червоношкірого з Перу. Щойно сіли за стіл, як вони взялися за своє: один заспівав вульгарну пісеньку про дівчину з Стічної вулиці, а другий почав базікати про менует: після обіду, мовляв, він нам покаже, як танцювати. Рінгелінк найняв австрійський дамський оркестр, який, безперечно, зуміє зіграти менует.

За дитячим столом я нарахувала п'ятнадцятеро дітей. Я спитала Рентенаара, хто той хлопчик з білявими кучерями, одягнений в чорний костюм китайця. Він, звісно, відповів: «Пардон, на жаль, не можу вам цього сказати». Маріон виглядала чудово — в платті з білого мусліну з чорними цятками, з спідницею дзвоном аж до підлоги.

Під час обіду дамська капела грала тихо і мелодійно. Але вже за десертом гості почали гукати: «Лансьє!», і пані Телоор підвелася, щоб танцювати. Проте попереду були ще спічі з нагоди від'їзду дівчаток (Аделіна, Єлена і Цецілія також їхали до Брюсселя). І, звичайно, рікою лилося шампанське, і можна було очманіти від нескінченних «Під дзвін бокалів...».

Товариство ще було зайняте своїми спічками, а я вже помітила як наш іспанський Йонас підвівся зі свого місця і разом з Маріон попрямував до оркестру, де почав розмову з капельмейстершою. Я непомітно підійшла і, почувши, що він домовляється з нею про менует, почала благати її почати з «Вранішнього листя», а потім хай собі грають лансьє, скільки їм забагнеться. Вона обіцяла і вийшло по-моєму: бал відкрився чудесним вальсом, а партнером моїм був Франс Рінгелінк. О, мій божественний вальс!

Потім я сиділа на канапі, не знаючи, як спекатися Гоккелфелда і вчителя, які вимагали, щоб я з ними танцювала. Раптом на середину залу вийшов Йонас, а з ним Маріон, яку він тримав за руку. Капела тихо заграла незнайому мені мелодію, і я нараз відчула в ногах якийсь дивний дрож. Білявий китаєць також вийшов на середину. Він вклонився спершу Маріон, потім Йонасові, і вони почали втрьох танцювати, дуже граціозно. Та ні, граціозно танцював, власне, лиш китайський хлопчик. Йонас був надто гладкий, він лише незграбно переступав ногами, а в Маріон просто не виходило. Страшне фіаско! Раптом вона зупинилася, і всі почали плескати в долоні. Але вона підбігла до мене, впала мені на груди і прошепотіла, щоб я швидше забрала її звідси.

В сусідній кімнаті я посадила її собі на коліна. Вона припала до мене і просто боляче було чути, як вона знов і знов повторю-

вала: «Ах, це жакливо, я ніколи не навчуся танцювати менует, ноги мене не слухаються».

Дуже шкода, що їй довелося плакати в цей прощальний вечір на її честь, та ще й у день її народження. Але ж діти це діти, вони не вміють довго сумувати. І на прохання Маріон оркестр знову заграє «Вранішнє листя», і ми разом танцювали вальс. А потім знову пішли лансьє — мабуть, аж до ранку.

III.

РОЗПОВІДЬ УЧИТЕЛЯ

Вся біда в тому, що тепер нема таких со-
лідних принципів, як колись. Розпущеність
значно зросла відтоді, як я був молодим
чоловіком, тобто, за період одного покоління.
Тепер багато хто вважає, що життя — це
свято, на яке приходять тільки задля власної
втіхи. Погані були б справи педагогів, вчи-
телів і професорів, якби справді було так:
легковажне ставлення до життя виключає
серйозне ставлення до праці і навчання. Ав-
жеж, тепер мені доводиться чути, як навіть
мої колеги твердять, що зміни в моралі —
цілком природне явище, результат еволюції.
Але вони помиляються: якщо теорію цю
можна застосувати до ботаніки чи зоології,
то аж ніяк не до моралі. Текекел дозволяє
собі навіть розумувати про стару і нову мо-
раль і як породження останньої називає
емансипацію жінок, велику кількість розлу-
чень, загрозливі успіхи соціалістів з їх нечу-
ваними вимогами і всяке інше, подібне до
цього. «У юнацтва інші ідеали,— говорить
він,— отже воно шукає іншої моралі». Цього
«отже» я не розумію. Не хочу про це й чу-
ти. Мораль це мораль, незалежно від того,
про старе чи нове йдеться. Головне — добре
це чи погано. Моральний занепад означає
лише одне — здичавіння. Все інше — жон-
глювання словами. І особисто я виховую
юнацтво (як власних дітей, так і довірених
мені), згідно з тими принципами, які зали-
шилися від добрих звичаїв. І тут я досяг чи-
малих успіхів. Про це свідчить повага, якою
користується ім'я Дьорстінга в педагогічно-
му світі. Багато батьків протягом багатьох
років віддавали своїх дітей під мою опіку,
і більшість їх я виховав порядними людьми.
Мій девіз — не суворість, а тверда рука і не-
похитні принципи. Певна річ, не можна ви-
магати від хлопчика того, що й від дорос-
лого. Молодість завжди бере своє, а тому

досвідчений вихователь часто дивиться на
їх витівки крізь пальці. Врешті-решт людину
виховують для суспільства, а не для мона-
стиря, а в суспільстві, поряд з роботою і на-
вчанням, потрібні — звичайно, в допустимих
межах — і розваги.

З трьома юнаками, які ось уже три роки
живуть у моєму домі, я на сьогодні досяг
непоганих результатів. Старший, Гендрік
Розенгоф, коли приїхав сюди, відставав у
школі, бо лінувався. Тепер не лишилось і
сліду тих лінощів. Він надолужив загаяне і,
хоч і відстав на один клас, виконує свої обо-
в'язки так, що цілком можна миритися з
оцінками в його табелі. Шарль ван Рооден-
бург, син нашого посла у Відні — старанний
трудівник, на майбутнє якого можна дивити-
ся зі спокійною впевненістю, м'який і добре
вихований хлопчик, аристократ з голови і
до пальців ніг.

Щодо третього, то я досі не знаю, що за
пташеня пригрів під своїм крильцем. Це
схильний до фантазування хлопчик з багатою
уявою. Йому було тринадцять, коли він при-
їхав сюди з Мідделбурга, і вже тоді він за-
кінчив другий клас. Вчиться він нерівно: то з
усіх предметів має вісімки і дев'ятки, то
самі лише «незадовільно». То він старанний,
то інертний, проте завжди переходить до
наступного класу. Не знаю, може, він і не
списує, як я підозріваю. На моїх уроках істо-
рії й географії він іноді відповідає просто
чудово, але буває, що про його знання, хоч
би й хотів, не скажеш нічого хорошего. Го-
туючи вечорами уроки, він ніколи не про-
сить мене допомогти — відтоді як мені до-
велось признатися, що мої знання грецької
мови дещо розпливчасті. На жаль, спеціа-
лізуєчись в тій чи іншій галузі, часто забу-
ваєш набуте чисто механічно в школі. Спро-
буйте спитати адвоката щось з ботаніки, або
медика — з економічної географії! Та по-
вернімося до Данієля Валевейна. Це така
людина, що ніколи не знаєш, що він наду-
має за хвилину. Досі він непогано вчився,
це факт, але як це в нього виходить — для
мене таємниця. Мені довелося бачити, як
він сидів хвилин п'ятнадцять з книгою в ру-
ках, гойдаючись на стільці і щось насви-
стуючи. Потім він позіхав, байдуже відкла-
дав книгу і починав малювати жіночі голівки,
тоді як інші старанно зубрили. У мене завж-
ди таке відчуття, що йому на все наплювати.
Коли я роблю йому зауваження (а це буває
досить часто) і кажу: «Ти зрозумів мене, Да-
нієль?», він відповідає: «Авжеж, пане», — та-
ким тоном, що всі ледве стримуються, щоб
не сміятись. Звичайно, він говорить це ввіч-
ливо і вираз його обличчя серйозний і ша-
нобливий, проте насмішкуваті чорні очі по-
блискують так, немовби він хоче сказати
щось зовсім інше: «Слухай-но, іди ти під три

чорти і не в'язни до мене». Дуже важко, розмовляючи з ним, зберегти престиж. Іноді я питаю себе, чи не впливає він згубно на інших. Я в цьому не певен, інакше б не тримав його в домі, хай би навіть і втратив дещо на цьому, бо пан Валевейн платить щедро, вимагаючи натомість, щоб хлопчик мав усе потрібне. Кишенькових грошей він одержує навіть більше, ніж слід би: два рейксдаалери¹ на тиждень для шістнадцятирічного хлопчак! А сеньйорові й цього мало! Він роздає гроші направо й наліво, а тому часто мусить звертатися до маман чи бабусі.

А втім він симпатичний, щирий юнак, справжній джентльмен. Моя дружина все йому дозволяє, і мені здається, що всі три мої дочки в нього закохані. Я їх не розумію: з своїм рудим чубком і великим носом, він, як на мене, скоріше негарний, аніж гарний. Проте про смаки не сперечаються. І дочки мої в цьому не поодинокі. В моєму домі просто двері не зачиняються, стільки ходять їхніх подружок, і я схильний думати, що винен у всьому Даніель.

Минулого літа у нас щодня збиралися юнаки й дівчата: з ініціативи Даніеля вони вирішили заснувати танцклуб. Усі стільці з їдальні були винесені в салон. Вступали до клубу майже виключно дівчата. Юлія, моя молодша дочка, розповіла мені про їхні труднощі. Дан сказав, що дівчата звільняються від сплати членських внесків, і для того, щоб дістати потрібні кошти, він надумав призначити мене другим почесним головою. Він хотів також піти до його вельможності юнкера ван Рооденбурга, який саме перебував у Гаазі, і попросити його стати патроном. Інша трудність — мізерна кількість юнаків. Робилося все можливе, щоб залучити якнайбільше друзів. П'єр Пюфферс, що жив у мого колеги Текела, розповідав про якогось таємничого юнака, блискучого танцюриста. Особисто він його не знав, але запевняв, що років чотири тому бачив, як той танцював у Бреді на карнавалі в костюмі китайця. Проте молодий чоловік (він вчився в реальному училищі) заявив, що помилилися адресою, що дитячі забавки його не цікавлять і що він не танцює. П'єр Пюфферс присягався, що це той самий китаєць, але прізвища його він не знав, пам'ятав лише, що звати його Рінальдо, і це здалося мені неправдоподібним, бо Рінальдо — ім'я розбійника. Та як би там не було, таємничий молодий чоловік не схотів вступити до клубу.

Потім почали шукати назву для клубу. Гендрік Розенгоф запропонував назвати його «Терпсіхора». Даніелю ця назва видалася старомодною й банальною. Він не хотів танцювати на грецький лад. Греки, мовляв,

не розумілися на танцях, їхні танці скидалися скоріше на пантоміму. Спочатку він зупинився на «Фанданго», але потім вирішив, що краще присвоїти клубу ім'я Лойє Фуллер, славнозвісної паризької танцівниці. Та що найцікавіше, наша Берендіночка хотіла назвати клуб ім'ям Даніеля де Мораліса, на честь свого кумира. Нарешті зупинилися на Лойє Фуллер. В клубі було п'ятнадцять дівчат і семеро юнаків.

Що ж, я не проти розваг, якщо, звичайно, це не на шкоду навчанню.

Наш Даніель, проте, ні в чому не знав міри, і тут потрібне було втручання. Весною, коли йому ледве минуло шістнадцять років, сеньйор, не спитавши навіть дозволу, вирушив в Амстердам. Він пішов з дому, зовсім не попередивши мене. Цілий тиждень я був просто сам не свій, так потерпав за нього. Що робити? Звернутися в поліцію? Повідомити батька? Погана реклама для педагога. На щастя, в суботу ввечері я отримав листа від якоїсь пані Гонінгблом, яка мешкала на Остен-бюргермідденграхт в Амстердамі. Вона писала, що пан Даніель ось уже тиждень перебуває в її домі і що, на її думку, це дуже добре. Отже, в неділю вранці я виїхав до столиці.

Уявіть собі моє здивування, коли я прочитав прізвище Гонінгблом на дверях крамниці, де торгували старими речами. Там було стільки всякого мотлоху, що я ледве протиснувся в задню кімнату. Там мене зустріла оградна дама в зеленому вбранні. Шкода, що я не зможу передати її діалект.

— Тиждень тому, в суботу, — сказала вона, — сюди прийшов Даніель, щоб заставити свого годинника. Годинник був хорошої фірми, і я дала йому десять гульденів. Він зразу ж почав розмову з Алідочкою — це моя донька, вони зараз на прогулянці. Дівчинка спершу зашарілася, адже їй, коли хочете знати, лише п'ятнадцять років. Та, здається, вона зразу ж побачила в ньому генія. Буває ж так, що людина подобається вам з першого погляду, особливо в молодості. Розрахунок приходить вже потім. Так ось, він спитав, зовсім запросто, чи не піде вона з ним увечері подивитися американську танцівницю, вже не пам'ятаю куди. Не бачу нічого поганого, якщо дівчина чесно піде погуляти з порядним молодим чоловіком. Особливо ж моя Алідочка — вона добре знає, що можна і чого не можна. А Дан — хлопчик, що заслуговує на цілковиту довіру. Так ось, я не заперечувала і вони вирушили дивитися Лойє Фуллер. Повернулися вони після дванадцятої. Я дала їм пирога і посклянки ізюмної настоянки, а потім постелила Дану в бічній кімнатці, бо було вже пізно. Цілий тиждень вони ходили разом — вранці, вдень і ввечері, бо, як він казав, тут

¹ Рейксдаалер — два з половиною гульдена.

можна було побачити багато цікавого — і танці, і п'єси. Вони дивилися «Двох сиріток» і «Тирана з Падуї», і «Рожера—ганебну пляму». Ви, звичайно, знаєте ці речі. А як вони співали, коли поверталися додому! Ну точнісінько тобі канарки погожої днини. У мене просто повеселішало в домі. Ви, мабуть, чули ці дурні пісеньки:

Кімнату в неї він наймає,
Але її це не лякає,

Вони співали «На вулиці, на розі». І «J'amour toujours», і «Лікар Ейзенбарт», і багато чого ще. А також з «Мікадо», вони його теж дивилися. Мушу вам, проте, сказати, що Данові я дала значно більше, ніж десять гульденів. Я, звісно, не претендую на все, адже Алідочка з ним теж ходила. Але тридцять гульденів набереться.

Я заспокоїв її, сказавши, що пан Валевейн усе поверне.

— А ще,— вела вона далі,— для хворої сусідки він купив ранніх суніць. А як він танцює, пане мій! Іноді в мене просто серце холонуло від страху — ось-ось, думала, провалиться підлога. Гляньте, яка я гладка, а він підхоплював мене і кружляв так, що просто в голові паморочилося. Любий хлопчик, якби-то мені такого сина!

Мадам Гонінгблом і чути не хотіла про те, що я поїду, не пообідавши з ними. Невдовзі прийшли Даніель і його подружка. Даніель так бурхливо вітав мене, наче ми не бачилися цілий рік. Прощаючись, він обіцяв господині і Алідочці часто писати. Крім того, він шепнув щось Алідочці на вушко, і та весело засміялася.

Звичайно, йому добре перепало від мене за розбещеність, і я його попередив, що коли ще трапиться щось подібне, я напишу про його негідну поведінку батькові. Відтоді я не дуже йому довіряв. Шістнадцятирічний юнак, який заставляє годинника і влізає в борги, аби мати на що погуляти, може легко схибити з правильного шляху. Що й казати, майбутнє Даніеля мене дуже тривожило.

Як і слід було чекати, інші мої вихованці намагалися не відставати від нього. Мені не раз доводилося йти в кімнату для занять, щоб припинити співи вульгарних пісень. Навіть розсудливий Шарль ван Рооденбург щосили горлав з «Корневільських дзвонів»: «Дігі-дігі-дон». Та коли б тільки це! Вони співали про п'яницю-моряка, про гусара з добрим серцем, про Малібана, Тарарабумбію та всяке інше в такому роді — згодьтеся, це вже занадто, цього я не міг дозволити. Не забувайте, у мене в домі три юні дівчини. До того ж вони співали, повідчинявши вікна, і сусіди могли почути. Що подумали б вони

про мене, як педагога? Я заборонив своїм вихованцям співати цілий ряд пісеньок, і вони почали їх насвистувати, заявивши, що не владні над собою, мелодії, мовляв, линуть самі. На додачу до всього засвістала куховарка. Ви уявляєте, як важко було мені зберігати престиж. А який заразливий поганий приклад, видно з такого факту: вийшовши одного разу з школи, я спіймав себе на тому, що теж насвистую. Мушу визнати, то була пісенька «Messieurs les étudiants»¹, але кожен, хто знає слова, засвідчить, що вони непристойні.

Взагалі кажучи, нічого не можна, звичайно, заперечити проти танців, співів, насвистування. Я й сам свого часу залюбки співав і танцював. Проте мусять же бути якісь межі. Молоді люди легко підпадають під сторонній вплив: досить, коли один не знає міри, і все поширюється вмиль, як пошесть. Про вчення забувають. І як результат — недовпущення до іспитів, розчарування. Більш того, поступово руйнуються добрі начала. Скільки студентів погано кінчили тільки тому, що не знали в чомусь міри. Я не здивуюсь, коли Даніель теж схибить з правильного шляху, тільки-но вийде з-під нагляду. В усьому, що стосується різних розваг, співів і танців, він не знає міри.

Певною мірою винні в цьому і його батьки, особливо пані Валевейн, яка надто щедро дає хлопчикові гроші. Досі я не мав честі з нею зустрітися, інакше б висловив свою думку щодо цього. Проте коли мені довелося з нею познайомитися, я вирішив, що краще не торкатися цієї теми.

Коли до перехідних іспитів лишилося три тижні, Даніель зайшов надто далеко. Опівдні посылний з вокзалу приніс мені записку, в якій Даніель повідомляв, що їде днів на вісім у Брюссель. То було серйозне свідчення його прагнення до незалежності. Він уже відстав з ряду предметів, бо останнім часом більше писав вірші, ніж учився. Крім того, він багато грав на гітарі, котру надіслала йому маман, навіть занедбав свою скрипку. Вірші, переписані начисто, він, очевидно, надсилав Алідочці: наступного ж дня надходила відповідь з Амстердама. Моя дружина казала, що це листування дуже прикро впливає на Берендіночку. Цілком можливо, що дівчинка відчувала до нього симпатію; а втім, перше кохання минає швидко.

Отже, він знову пустився на авантюри. Того ж вечора до мене прийшов магістр Пюфферс, адвокат з Бреди. Його син П'єр також утік в Брюссель. Адвокат був дуже стурбований цим, бо наближалися іспити. Крім того, він знав Брюссель. Подумавши трохи, він запропонував мені поїхати з ним туди на розшуки шибеників. Директор надав мені від-

¹ Завжди кохання (франц.).

¹ Папове студенті (франц.).

пустку на два дні, і вже в суботу ми виїхали.

Але як знайти їх в Брюсселі?

— Дуже просто, — заявив Пюфферс. — Треба лише ходити по бульвару між двома вокзалами і час від часу зазирати в кафе.

Я, проте, швидко стомився і зауважив йому, що численні відвідини кафе можуть навести нас на хибний слід. Пюфферс пив більше, ніж міг витримати. В неділю поплудні ми сиділи на терасі кафе «Мандарин», коли нашу увагу привернула дуже гарна елегантна дама, що сиділа за сусіднім столиком. Пюфферс зробив кілька зауважень щодо її зовнішності. Даремно я робив йому знаки, щоб він говорив трошки тихіше. Підкріпившись, він почав поводитися ще зухваліше і навіть чіплятися до перехожих.

Сталося так, що, походжаючи перед театром і роздивляючись публіку, ми побачили двох вітаків, які були в товаристві трьох дам. В одній з них я впізнав чарівну незнайомку з кафе «Мандарин». Натовп був досить густий, і тому мені не пощастило пробитися до Даніеля і П'єра до того, як вони зникли в театрі. Тоді ми вирішили знову зайняти тут позицію після закінчення вистави. Сказано — зроблено. Проте треба було якось згаяти вільний час. У мене з'явилася підозра, що Пюфферс хоче взяти від поїздки принаймні не менше, ніж його син. Він раптом став дуже веселий і грайливий. Я порадив йому залишити на посту мене одного, щоб його син не зробив неправильного висновку про його стан. Він зразу зі мною погодився, заявивши, що якось вже знайде дорогу сам.

Отже, після дванадцятої молоді люди виїшли з театру. Три дами були з ними. Ввічливо скинувши капелюх, я попрохав Даніеля і П'єра негайно йти за мною. Даніель сказав по-французьки:

— Мамо, пан Дьорстінг запрошує нас по-вечеряти. Ви дозволите відрекомендувати вам пана Дьорстінга? Моя мати, мадемуазель Ферварк, мадемуазель Рінгелінк.

Отже, елегантна дама виявилася панею Валевейн. З цього видно, як легко помилитися. Ввічливість зобов'язувала мене запропонувати дамам, а також хлопчикам, вечерю, хоч у мене зовсім не було апетиту. На щастя пані Валевейн заявила, що краще не вечеряти. Вона запросила нас усіх до себе в готель, де саме давали бал. Мадемуазель Ферварк і мадемуазель Рінгелінк страшенно зраділи, а Даніель і П'єр закричали «ура».

Я вже забув назву готелю, пам'ятаю лише, що там було як у князівському палаці. Я бачив туалети, оздоблені чистим золотом. І хоч після ходіння по бульварах я був страшенно стомлений, все-таки у мене залишилось враження, що дамам сподобалася моя манера танцювати. Цілком зрозуміло, чому

я не сказав пані Валевейн, що нерозумно давати синові стільки грошей. Зал для танців — не дуже зручне місце для розмов на теми виховання, а ніч — не дуже зручний час.

Поступаючись перед неодноразовими наполяганнями пані Валевейн, я залишився в Брюсселі до кінця своєї відпустки. Після цього я поїхав з двома хлопчиками додому. Треба думати, вулиця Піта Гейна видалася Даніелю не такою людною, як бульвари. Гадаю, що магістр Пюфферс повернувся ще раніш. Дозволю собі лиш додати, що Даніель блискуче склав іспити. Ця обставина не похитнула, проте, мого переконання, що його погляди на обов'язок легковажні. Тепер з'явилось багато людей з таким характером, як у Даніеля. І саме вони підривають наші моральні підвалини. Цілком можливо, що певною мірою винні в цьому батьки.

IV.

РОЗПОВІДЬ ДИРЕКТРИСИ

Ah, que le bon Dieu veuille s'en mêler! ¹

У мене просто голова йде обертом від всіх цих bisbilles ², усіх очих жартів, усіх цих витівок й інтриг моїх вихованок.

І хто вигадав, ніби голландці — нація спокійна. Навпаки, з усіх моїх вихованок голландські дамочки виявилися найбільш темпераментними. Точніше кажучи, четверо з них поводитися б, можливо, стриманіше, коли б не наша чарівна Маріон, яка з самого ранку спонукає їх до швидкішого темпу. C'est elle qui conduit le bal, et aves fougue ³. Скарб, янголяток, що спустилося просто з небес!

Мені соромно ставало, коли я згадувала, що мушу виховати і навчити її. Чого я можу її навчити? Як поводитися в житті? Ах, цю премудрість вона опанувала з дня свого народження. А що ж іще? Арифметика, загальна історія, космографія? Їх вона ніколи не збагне, її голівка створена зовсім не для цього. Навіть орфографія залишиться для неї книгою за сімома печатами аж до страшного суду. І хіба не видно тут руки нашого доброго господа бога? Він створює тисячу дівчат, яким накреслено стати вихованими й освіченими дамами, які вмітимуть невимусовно підтримувати розмову й годити чоло-

¹ Ах, якби-то господь допоміг! (франц.).

² Дріб'язкових сварок (франц.).

³ Тут вона була царницею балу, і бралася за все з великою енергією (франц.).

вікам. Згодом вони стануть поважаними матерями сімейств і виховуватимуть своїх дітей. І на цю тисячу він створює лише о д н у, яка не знає нічого іншого, крім радощів і веселощів. І ця одна — Маріон.

Вже чотири роки перебуває вона під моєю опікою і, можливо, проживе тут ще два роки. Не знаю, як я перенесу розлуку з нею. Тоді я скажу сама собі: «Клементіно, віднині ви старуха». Бо джерело моєї молодості — Маріон. Жалі, що їх вона мені завдає, допомагають від зморщок краще за будь-яку косметику, а я можу вас запевнити, що ім'я тих жалів — легіон. Я рятуюся лише тим, що удаю, нібито майже не розумію по-фламандськи¹. Якби вони знали, що я все розумію, мені б довелося тільки те й робити, що говорити «фе», щоб, так би мовити, зберегти гідність в очах інших дівчат. Пан Рінгелінк мудро зробив, віддавши свою дочку мені на виховання. В пансіоні з надто суворими правилами вона б зав'яла, наче квітка невинності серед язичників.

Як тільки з'явилася вона тут разом з Аделіною, Еленою і Цецілією, зразу почалося веселе життя. Ще не кінчилася вечір, а вона вже вхопила за руку свою старшу співвітчизницю Йоганну Карстен, високу серйозну блондинку, і почала вчити її танцювати вальс. При цьому вона перехрестила її на Жаннетон. Кінчався урок і зразу ж починала грати її музична шкатулка. Дівчата так заразилися манією танців, що наспівували навіть на уроках. Лише одна мадемуазель Мелані Планше, наша викладач математики, реагувала на це суворими зауваженнями. Між нею і Маріон з самого початку виникли непорозуміння. Мадемуазель, безперечно, мала рацію: дівчата повинні вчитися, а не тільки розважатися. І все-таки це тільки теорія. Практика вимагає, щоб ці ніжні створіння втішалися в пансіоні щасливою юністю, а якщо пізніше вони підуть в життя з недостатнім науковим багажем, то хіба це має якесь значення? Вже в першому триместрі дівчата, в тому числі й валлонки, вчилися неохоче, і це було результатом голландського впливу. Вони поводитися так неспокійно, так нестримано, що я змушена була частіше ніж звичайно виводити їх на прогулянки; а на вулиці вони так голосно реготали, що повертали загальну увагу. Що мені лишалося робити? Юним сміятися не заборониш.

А після того, як пан Рінгелінк побував з усіма голландочками в опереті, і притому двічі, веселощі не мали меж. Вальс був забутий, на його місце прийшла мазурка, і Маріон не заспокоїлася доти, поки не повела мене на Рю Руайяль, щоб купити музичну

шкатулку з мазуркою. З того дня наше життя йшло в темпі раз-два-три presto¹, а все, що робила Маріон, було prestissimo². Крім мазурки вони танцювали рондо на мотив фламандської пісеньки «Ішов попик по дорозі» і тому подібне, що здебільшого виконувалося перед тим, як йти спати, в нічних сорочках.

До дівчаток часто приїздили батьки і, як результат, вони разом багато ходили по магазинах, часто відвідували оперу або драму. Пан Рінгелінк, що приїздив кожні два тижні, носився з дочкою, як з принцесою. Він заявив мені, що їй дозволяється купувати все, що вона схоче, на суму до двохсот франків на місяць і навіть більше. Хоч Маріон і знала про це, вона перший час не зловживала своїм правом. Іноді вона частувала подружок чимсь смачним, хоч сама не була ласухою, а довідавшись, що хтось з них мріє про якусь дрібничку, дарувала її. Саме пан Рінгелінк навчив її купувати все, щоб заблаготворити, байдуже, що саме, аби хотіло серце. На щастя, природа нагородила її тонким смаком і тому її не вабили яскраві тканини. Проте завжди виходило так, що тканина, яка їй сподобалася, виявлялася найдорожчою. А мадам Гаде, яка часто до неї приїздила, мала тонкий нюх на ательє, де справді знаються на модах і шику. Однак сама вона одягалася дуже просто, посилаючись на те, що пенсія у неї не така, щоб вона могла дозволити собі якусь екстравагантність.

Мадам Гоккелфелд приїжджала до Єлени завжди сама. Це була душевна жінка, для якої шлюб, як я підозрюю, виявився розчаруванням. Її чоловік бував у нас в інші дні.

Про мадам Гоккелфелд я згадала тому, що разом з мадам Гаде вона, сама того не знаючи, завдала мені й моєму пансіону безліч прикрощів. Якщо пам'ять мене не зраджує, це сталося за місяць до великого посту. Обидві дами взяли дівчаток на виставу «Мадемуазель Нітуш». Жодному смертному не зрозуміти, яким випробуванням для нас, директрис, є ця оперета! Я сама дивилася їй і визнаю, що музика чудова, але композиторові слід було взяти інше лібретто. Цей твір згубно впливає на юні душі. Після «Нітуш» усі мої дівчата тільки про те й мріяли, щоб втекти з пансіону шукати пригод, однаково, вдень чи вночі. Вперше мої підозріння прокинулися тоді, коли в пансіоні почали надходити всілякі любовні записочки, — чимдалі більше. Голландочкам тоді було приблизно років по п'ятнадцять. Після того, як я їм заявила, що дами їх віку не повинні виходити за певні межі, троє втихомирилися, принаймні на перший час. Найбільш затя-

¹ Населення Бельгії складається з валлонів (французька мова) і фламандців. мова яких мало відрізняється від голландської.

¹ Швидко (італ.).

² Дуже швидко (італ.).

тими виявились, звичайно, Маріон і, хоч цьому важко повірити, така розсудлива спочатку Жаннетон. Вона мене турбувала особливо, бо там, де крайнощі, добра не жди.

У травні Маріон і Жаннетон втекли серед білого дня. О десятій годині вечора, коли всі лягали спати, їх ще не було. Можна уявити собі мій переляк. Мало не щохвилини я бігала у вестибюль: мені вчувалися дзвінки. І що б ви думали? В годину ночі під дверима став екіпаж. Швидко відчинивши двері, я побачила дівчаток, а з ними якихось мужчину й даму, які виявили бажання поговорити зі мною.

Я запросила їх до свого кабінету. Дама (її звали мадам Сінгеманс) заявила, що вона провела дівчаток аж додому з огляду на пізню годину. Вона познайомилася з ними у Керселера (так звали чоловіка), в кафе якого вони зайшли, щоб поласувати смаженою картоплею. Її чоловік — капельмейстер, і, маючи контрамарки, вона запросила дівчат і Керселера на реву. О, це зовсім невинна розвага, на весь наступний вечір вона ладна віддати себе в моє розпорядження, щоб я особисто могла переконатися в цьому. Потім слово взяв пан Керселер. Він прийшов, сказав він, щоб авторитетно мене запевнити, що молоді дами поводитися цілком пристойно і що його заклад користується довірою гідних поваги клієнтів. Звичайно, я не мала сумнівів щодо цього. Ну що поганого можна подумати про *maison de pommes frites*? Я подякувала.

Розмірковуючи, що, крім порушення дисципліни, не було вчинено нічого особливого, я вирішила обмежитися серйозним попередженням. Невдовзі, проте, я виявила, що в пансіон занесено інфекцію, не дуже небезпечного характеру, правда, але все-таки потрібні були особливі заходи, щоб запобігти рецидивам. Маріон і Жаннетон співали пісеньки, про походження яких легко можна було здогадатися, а інші дівчата зразу ж їх підхоплювали. І хоч валлонки не розуміли значення слів, вони цілі дні наспівували мелодії. Мені й на думку не спадало, що в Брюсселі співають таких пісеньок, і я добре зробила, що відразу удала, нібито погано розумію по-фламандськи. Найневиннішу пісеньку я почула з вуст Жаннетон: «У вас, Поліно, чорні коліна, поийте їх, хай глянута...». Мадемуазель Планше не знала фламандської мови. Навряд, щоб самі діти розуміли, що вони співають. Коли Маріон співала, якась серйозність причинної світилася в її очах.

А вона й справді була чарівна. Я була просто зворушена, коли вона годинами проси-

джувала біля ліжка хворої Жаннетон, розважаючи її своїми дурними пісеньками.

Пізніше у мене не без підстав виникла підозра, що голландочки, яким я іноді дозволяла піти самим у магазин, заходили; незважаючи на заборону, в заклад Керселера, де зустрічалися також з паном і пані Сінгеманс. Служниця знайшла під комодом лист від цього лицеміра Керселера, в якому він запрошував свого «любого друга» Маріон на «бал у філармонії». Крім того, вона знайшла лист від якогось Мат'є, цивільного гвардійця, як видно. А втім, вона кожного дня приносила мені повний кошик листів.

Що мені лишалося робити? Адже навіть одну дівчинку не завжди допильнуєш, а їх у мене була ціла купа. Я втішала себе думкою, що всемогутній особливо оберігає шляхи молодих і намагалася виконувати свої обов'язки, наскільки це було в моїх силах. Візити родичів і друзів тільки допомагали моїм вихованкам ходити в місто без мого нагляду. А з минулого року особливо часто почали приїздити пан Рінгелінк і дами Гоккелфелд та Гаде. Як правило, вони забирали з собою всіх п'ятьох і відпускали їх назад самих. А коли, до того ж, дівчата поверталися опівночі, звідки я могла знати, чи справді вони провели день з батьками або друзями?

Я змушена була звернутися до пана Рінгелінка і попросила його допомогти мені у виконанні моїх обов'язків. Проте я побоююсь, що він несерйозно поставився до моїх слів, бо сліпо вірить в щасливу зірку своєї дочки. Він тільки засміявся і сказав:

— Ви велика песимістка, мадемуазель Ферварк!

Мені довелося вжити суворих заходів.

Юності притаманна легковажність. Та якби дівчатка замислили щось зле, вони б не залишали завжди доказів своєї вини — любовних записочок: вони не такі вже дурні. У мене була б зараз курйозна колекція, коли б я зберегла всі ті записочки.

Розкриття дуже серйозної змови спонукало мене негайно звільнити нашого *maître-de-maintien*¹ мес'є Вангейгема. Виявилося, що Маріон, маючи великі суми, одержані від батька, умовила професора танців надати їм свій дім для зустрічей (він тримав танцювальну школу). Не знаю, хто запросив молодих людей — Маріон, Жаннетон чи мес'є Вангейгем. З'ясувалося, що десяток учнів військового училища зустрічалися там з нашими дівчатками. Якщо судити з рахунків, поданих мадемуазель Рінгелінк кондитером, виноторговцем і квітникарем, вони там не нудьгували. Звичайно, цим неподобствам я негайно поклала край. І що сказав

¹ Дослівно «Дім смаженої картоплі» (франц.), щось на зразок кафе.

¹ Вчителя добрих макер (франц.).

пан Рінгелінк, коли я його повідомила про це, подавши докази?

— Ах, мадемуазель Ферварк, якби я міг повернути молодість, то я хотів би бути учнем військового училища, щоб мене запросили на танець в домі Вангейгема така прекрасна дама, як ви.

Така нерозважливість в його віці! Він багато ще говорив про свободу і радість життя, і я зробила висновок, що краще вже, коли його дочка буде зі мною, ніж з ним. — Я охоче дозволяю Маріон зустрічатися з тими, хто їй подобається, — заявив він.

Як би там не було, я мушу виконувати свої обов'язки, хоч би які тяжкі були вони.

Не встигли ми забути про Вангейгема, як сталося інше, значно серйозніше.

Одного разу в неділю, опівдні, коли я одягалася, щоб вирушити з усіма на звичайну прогулянку, одна з дівчаток сказала мені, що голландочки пішли кудись, і що вона знає куди. Вона назвала адресу якогось добродія Фрайбона, їх співвітчизника, майора. Нашіптування я не терплю, та все-таки моїм обов'язком було перевірити те, про що я дізналася. Доручивши керувати прогулянкою мадемуазель Планше, я пішла за вказаною адресою. Виявилось, що це недалеко від мого дому, на авеню Луїзи. Маленька вілла в садочку. Слуга, що відчинив двері, провів мене, не кажучи й слова, в кімнату, звідки линула музика. Коли я зайшла, мені від подиву відібрало мову. Це був зал, схожий на музей, аж до стелі заповнений всілякими рідкісними речами. На веранді, схожій на екзотичний сад, півколом сиділи мої дівчатка в неаполітанських костюмах, з бубнами в руках, а біля рояля — якийсь літній пан без сюртука. Далеко не відповідний костюм для розмови з дамами. Простягаючи до мене руки, він з люб'язною посмішкою попростував назустріч і каліченою французькою мовою вигукнув:

— Ласкаво просимо, мадемуазель, ви бачите мене тут у момент милування найпрекраснішими квітами вашого саду. Ви мене не знаєте? Я мсьє Фрайбон, майор у відставці, який залишок днів своїх віддає роздумам про добро, істину, красу. Це сенс мого життя. Я шукаю добро, істину, красу де тільки можна — в древності, в сучасності, в природі і в культурі, та найбільше, скажу вам правду, у вільному мистецтві. І ось я виявляю, які скарги ви ховаєте під своїми крилами, — п'ять адептів мистецтва танцю, з яких двоє, безперечно, здобудуть гучну славу. Сідайте, мадемуазель, і погляньте, як мадемуазель Маріон і мадемуазель Аделіна танцюють тарантелу, якої я мав честь їх навчити.

Зовсім приголомшена, я сіла, і майор одразу ж загравав. Маріон і Аделіна почали тан-

цювати, а інші били в бубони. Не знаю, чи було це красиво, я просто втратила здатність тверезо міркувати, зацікавившись відбуксуванням. Опам'ятавшись, я підвелася і звернулася до майора:

— Пане, чи не соромно вам! Ви дозволили молодим дамам, які залишені під моє опікування, розважатися негідним чином. Гадаю, ви досить старий і, можливо, досить розсудливий, щоб зрозуміти це.

Потім я наказала дівчаткам якнайшвидше одягтися, і вони вийшли із залу. Я мовчала, чекаючи дівчат, бо мені зовсім не хотілося розмовляти з майором. А тому він знову сів до рояля і загравав відому мелодію з «Маленького герцога»: «*Pas de femmes, c'est l'ordre de mon colonel*»¹. Ну ні на крихту сорому! Я ледве стрималася, щоб не усміхнутись.

Ідучи, я холодно вклонилася. Коли людина похилого віку намагається знайти в молодих дівчатах не тільки красу й добро, а також істину, мені нічого не лишається, як скептично посміхатися. Тут я нічим не можу допомогти. Людей, подібних до пана Фрайбона, я вважаю безнадійними. Хай допоможе йому святий Антоній!

В ті дні в Маріон пробудилася, нарешті, серйозність, серйозність серця, звичайно. Коротше кажучи, вона закохалася, та кохання це було якесь дивне.

Випадково я зустрілася з Ізабеллою де Мораліс, яку знала з дитинства по школі. Ми завжди симпатизували одна одній. Саме вона допомогла мені заснувати пансіон. Я побачила її з сином, чемним молодим чоловіком, у жіночого кравця, до якого ми прийшли з Маріон. Ізабелла запросила мене в оперу, на «Міньйон». Вона запросила і Маріон, бо дівчина сподобалася їй з першого погляду. Після вистави ми пішли в готель «Бельведер», де давали бал, з її сином, товаришем сина і якимсь паном Дьорстінгом, що випадково приєднався до нас, і, як потім виявилось, був учителем її сина. Цей добродій страшенно любить танці, хоч танцюрист з нього нікчемний. Він танцював, мов кінь. Врешті-решт він відламав підбор моєї туфлі. З цього моменту мені довелося стати глядачем, і тому я мала змогу дивитися на молодих людей.

Не треба бути особливо спостережливим, щоб побачити вогонь кохання. В подібних випадках важко помилитися. Обличчя молодого чоловіка було якесь злякано-напружене, Маріон зблідла, очі її палали, а на устах розквітла та особлива посмішка, яка буває тільки раз в житті. Вона не помічала, що часто збивається, танцюючи, і лише коли він міцніше стискав її руку, вона заплещувала очі і знову знаходила такт.

¹ [І таких жінок, це ітак мого полковника (франц.).]

Наступного дня Ізабелла зайшла за нами, щоб їхати на прогулянку за місто. Вона найняла два ландо, бо пан Дьорстінг також її супроводив. Вона, цей добродій і я сіли в перший екіпаж, молоді люди — в другий. Хоч це мені й не дуже сподобалось, все-таки я змушена була визнати таке рішення за найкраще. Стояв червень, чарівна пора літа. Високі дерева Сонієнського гаю задумливо шелестіли листям під ласкавим сонячним промінням. Ми трошки походили, втішачись зеленню і теплом. Весь час ми чули, як молоді люди весело сміються, то позад нас, то попереду. Пан Дьорстінг виявився приємним співрозмовником, хоч розмовляти йому було важко. Переконана, що він крізь пальці дивиться на витівки своїх учнів і що вони його люблять, Ізабеллі він теж сподобався. Він пообіцяв, що не забуде про мене, коли приїде в Брюссель іще.

Між Маріон і молодим Валевейном почалося жваве листування.

Так, кохання вразило її, мов грім. Нескінченні зітхання супроводили кожен лист. Серце її, мабуть, було вщерть сповнене кохання. Я її ні про що не питала, і коли вона стояла біля мого письмового столу, я лише легенько поплескувала її по руці при кожному новому зітханні. Вона ставала на коліна, вона ховала обличчя в зборках мого плаття, вона ридала. Я чула, як вона палко казала: «О, я мушу його ненавидіти, він зробить мене нещасною, я ніколи не зможу так танцювати, як він».

Хіба може так говорити дитина? Хто б міг чекати, що юне кохання набере такої форми? Може, це був перший поклик того, що в романах називають фатальним коханням? Ах, милий боже, убережи мою дитину від нього і не допусти, щоб це скінчилося сльозами.

V.

РОЗПОВІДЬ ХАЗЯЇНА МЕБЛЬОВАНИХ КІМНАТ

З усіх пожильців, які коли-небудь зупинялися в мене, він був найчудніший, а це щось та значить. Він жив у мене два роки, і, по суті, я мав досить причин, щоб гніватися на нього, та все-таки я його любив. Завжди

люб'язний і запобігливий, він ніколи не був брутальним, як деякі інші юнаки, а який щедрий! Меблі для вітальні і кабінету він купив на власні гроші, а коли вибирався, то сказав моїй дружині:

— Вам нелегко буде знову меблювати цю кімнату, тому я все лишаю, пані, як подарунок від вашого неприємного пожильця.

Він забрав лише піаніно. А тимчасом це були зовсім не дешеві меблі, навпаки, все найкраще, від Альберта. Такий вже він був: вимагав найкращого і вмів знайти найкраще. І при цьому — ні слова похвальби, зразу було видно, що він звик так жити. З нами він завжди був ласкавий, завжди розумів наші жалі й печалі. Він часто заходив на кухню поговорити зі мною, з моєю дружиною і дочкою, а тому знав усе про наші сімейні справи. І частенько він казав: «Кнюппел, віддайте-но оце вашій сестрі, хай вона заплатить лікареві», — чи ще щось подібне. Він ніколи не допускав фамільярності, відчувалось, що перед тобою справжній джентльмен.

І ось, знаючи це, майже неможливо зрозуміти, як він міг так часто — та що там часто — мало не щодня! — давати привід сердитися на нього. Ну, просто панич якийсь! Він не розумів, що таке порядок, та й не хотів розуміти, і через це інші стільки терпіли через нього. Господи, скільки разів дружина умовляла мене, щоб я його пробачив. І, зважте, він завжди робив щось таке, чого ніхто від нього не чекав. Ідучи з дому, він дев'ять разів із десяти не зачиняв за собою парадні двері і мені доводилося спеціально спускатися униз. Ми живемо в найпристойнішій частині Центрального кільця, і верхні пожильці у нас такі, що, хочеш не хочеш, доводиться додержуватись звичаю. І коли я питав, чи буде він зачиняти за собою двері, він чемно, як завжди, відповідав: «Звичайно, Кнюппел», і відразу ж забував. А як недбало поведився він з грішми! Мабуть, не знайдеться жодного хазяїна мебльованих кімнат, якому б подобалося безладдя в домі, тому кожного ранку, скоро він виходив, я йшов глянути, чи не забув він де свої гроші. Одного разу я знайшов на каміні аж десять банкнотів по сто гульденів кожний, а біля них лист від братів Йонас з повідомленням, що гроші від бабусі. Гаманець лежав поряд, але в ньому не виявилось нічого, крім портрета дівчини, який досі стояв на піаніно. І коли за кавою я поклав перед ним ці гроші, він лише промовив: «Дякую, Кнюппел» і навіть не перерахував їх.

Жоден з пожильців не завдавав мені такого клопоту, принаймні не обтяжував мене більше, ніж можна чекати від студентів. Розенгоф з четвертого поверху був дуже спо-

кйний, завжди сидів за книжками, вечорами повертався вчасно. Пееребому завжди здавалося, що прая віддала йому чужу білизну: його сорочки, мовляв, були тонші за одержані. Крім того він ніколи не платив своєчасно. Ферстейг, що вчився на кандидата в нотарі, виявився страшенно неприємним суб'єктом. Це був крикун, який здебільшого вивчав, скільки горілки він може випити з друзями. Ми були раді, коли спекалися його, але перед цим був неабиякий гармидер. Ферстейг вимагав, щоб Валевейн не грав на піаніно опів на десяту ранку, це, мовляв, заважає йому спати. Він наймав задню і прохідну кімнати. Коли я передав його вимогу Валевейну (вони не розмовляли між собою), той сказав:

— Якщо ви мені забороните, Кнюппел, я не гратиму, але тільки в цьому разі.

Дійшло до того, що Ферстейг заявив про свій намір залишити нас.

— Тим краще,— сказав Валевейн,— я беру його кімнати. А тому що вони мені непотрібні, хай ними користується ваша дружина.

Нам, звичайно, це дуже сподобалося. І коли так званий кандидат у нотарі виїжджав, ми тричі перехрестилися. Усе одно ми б на ньому рано чи пізно погоріли. Звідки це мені відомо? З листів його матінки, яка попереджала, що скоро не зможе давати йому гроші.

Певна річ, я вважав за свій обов'язок знати про пожилиців якнайбільше, а тому стежив і за їх листуванням. Може, дехто назве це надмірною цікавістю, та коли б не цікавість, люди не досягли б у науці таких великих успіхів. А коли до того ж вони називатимуть тебе «домашньою нишпоркою», то мимоволі станеш цікавий.

Стежити за Валевейном було легко, він ніколи нічого не ховав, крім листів від жінок. Він складав їх на верхніх полицках шафи, але не замикав, бо загубив ключ. Ви були б здивовані, якби я розповів вам про ці листи. Та все-таки з них було видно, що він поводився щодо жінок цілком пристойно і не намагався скористатися з слухної нагоди. Жіночі упадання давно йому набридли. Я певний, вони набридли йому точнісінько так, як мені набридло бігати до дверей, на дзвінки, щоб брати від них записочки й казати, що його нема вдома.

По-справжньому він не вчився. Я ще про це скажу. Та й нащо йому було вчитися? Візьміть листи батьків. Розенгоф одержував сто двадцять п'ять гульденів на місяць, стільки ж, як в середньому всі студенти, що жили в мене. Треба сказати, студенти з таким місячним утриманням проходять, як правило, через всі життєві випробування. Крім цього єдиного переказу раз на місяць Розенгоф нічого більше не одержував. Про-

те й це було непогано. Пееребом мав дев'яносто гульденів, але ж він і вчився на аптекаря. Ви погодитесь зі мною, що аптекареві не личить зазнаватися. Проте раз на тиждень він заходив до Валевейна і позичав гроші. Скільки одержував Валевейн, я ніколи не знав точно. Але обов'язково раз на місяць надходив переказ від братів Йонас на двісті гульденів. На тиждень пізніше, проте, він казав: «Ах, Кнюппел, зробіть ласку і віднесіть оцю записку пані Ореллани на Кейзерс-грахт» (то була його бабуса). Замість відповіді я приносив конверт з грішми. Затримки ніколи не було. Мені здається, він багато позичав іншим.

Студенти, які не вчаться, це або ледарі або гультяї, що здебільшого рано чи пізно провалюються. Валевейн не вчився, принаймні в мене дома, і не гуляв, і все-таки він був надзвичайно діяльний. Точно о дев'ятій він сидів уже за піаніно або за письмовим столом і перед ним лежав аркуш нотного паперу. Об одинадцятій я приносив йому чашку кави, та він мене навіть не помічав, заглиблений у писання музики. Я сам бачив, як він цілими днями не підводився з стільця, а біля нього лежало безліч списаних аркушів паперу, все музика. А потім він цілими днями грав усе це, то на піаніно, то на скрипці, то на гітарі — весь час.

Це б ще нічого, нам це не дуже заважало, але дівчата!

Я просто не розумію, як він знаходив іще час, щоб розмовляти з ними всіма. І все-таки, очевидно, йому це вдавалося, так само, як мені вдавалося не пускати їх у дім. А це, можу вас запевнити, було не так просто. «Кнюппел,— казав він вранці,— мене немає вдома. Пам'ятайте це, щоб вони не говорили». За два роки я набув неабиякого досвіду і навчився розбиратися в жінках. І, може, я б нічого не мав проти, коли б не боліли ноги від біганини по сходах. До дев'ятої дзвонили, як правило, дочки крамарів і дівчата з контор. Ці були найзухваліші. Вони ніколи не вірили, що його нема вдома. Пізніше приходили особи трохи вищого ґатунку — гувернантки і не дуже юні панянки. Пополудні приходили здебільшого заміжні, а може, й вдови — визначити відразу було нелегко. Загалом через оці відвідини мені доводилося разів вісім-десять на день бігати вниз. І що найчудніше — Валевейн навіть не знав більшості з них. Про це свідчило здивування на його обличчі, коли він розкривав конверти. Листи від незнайомих він одразу ж викидав у кошик, решту складав у шухляду.

Просто диво, як точно можуть жінки висловлювати свої думки, коли вже забрали щось собі в голову. Іноді навіть здавалося, що вони втратили будь-який сором. Я абсо-

лютно не міг зрозуміти, чого вони кружляють, немов метелики навколо свічки, круг дев'ятнадцятирічного хлопчика, а моя дружина говорила: «Ні, ми цього не зрозуміємо, це якесь незвичайне явище природи». А іноді я просто не знав, що з ними робити. Адже траплялися такі, спекатися яких було просто неможливо: вони твердили, що він вдома, що вони чули, як він грає або співає. Не міг же я викинути їх за двері, не ризикуючи наразитися на скандал? І ось вони прослизали повз мене, злітали по сходах і вдиралися просто до його кімнати. Саме таким чином прорвалися дві з них. Не знаю, що вже там було, але вони пішли, одна за одною, і очі в них були заплакані.

Проте не думайте, що наш пан взагалі не терпів дівчат, зовсім ні. Дві йому подобалися, і я мав право їх пускати. Звичайно, я переконався, що все було цілком пристойно. Одну з них звали Алідою Гонінгблом. Це була дуже проста і порядна дівчина, скоріше друг, аніж щось інше, і з нею приходила іноді її мати, душевна жінка, яка любила посидіти і побалакати з нами. Друга — Марія Флейген, актриса з Амстел-страат, також мила дівчина. Вона приходила співати його твори й іноді танцювала. І тоді він міг бачити, чи все гаразд у нього з ритмом чи ні. Судячи з усього, він знав її раніш. Іноді вони обмінювалися поцілунком (в моїй присутності, звичайно), але ж одразу можна визначити, який це поцілунок. Здається, він зустрічався іще з двома, але вони ніколи не бували в моєму домі. Навряд, щоб і там щось було — я знаю його надто добре. Пізніше, взимку, перед тим, як він поїхав, приходили інші, про яких ми були не дуже високої думки, хоча, коли правду сказати, і не помічали за ними чогось поганого. То були ті дами, з кафешантану, іноземки, і він їх приводив, щоб подивитися їхні танці. Я заперечував головним чином тому, що серед сусідів почалися розмови. До пізньої ночі дзвеніли гітари, стукали кастаньєти, так, що навіть з другого боку вулиці піднімали штори.

А може, він уміло приховував свої любовні зв'язки? Минулого року я мав сильну підозру щодо цього. Адже іноді його не бувало вдома по кілька днів, і коли я питав Розенгофа чи його друга Пюфферса, то виявлялося, що він у місті. Пізніше я багато що зрозумів. Це сталося так. Восени мені раз чи два довелося піти з дому — в податкове управління, і двері відчиняла дружина. Вона добріша за мене і тому пустила дам, що прийшли до Валевайна, попросивши їх почекати нагорі. Здається, їх сиділо там чотири в той момент, коли він повернувся додому. Побачивши їх, він страшенно розлютився, та й було чого. Я гадаю, саме через

це він вирішив утекти. Я не знав лише, де він ховається. З собою він узяв кістки від скелета, що лежали на каміні, та кілька книжок. Усе з'ясувалося в січні, коли у Маста я познайомився з Гюлле, бухгалтером, який розповів мені, що він також здає кімнати, на Овертомі, і що у нього живе студент Валевайн. Одне по одному, і я зрозумів, що йдеться про мого пожилиця. Він заявив Гюлле, що йому треба багато надолужити, аби скласти іспити, і що тому йому потрібен спокій. На перших порах дружина Гюлле справді бачила, як він годинами сидить над книжками і кістками. Незабаром, проте, з'явилось піаніно, і книги дістали відставку. А ввечорами приходили дівчата з химерними зачісками і нафарбованими губами, гітару знімали з стіни і починалися танці. І вдень — нескінченні дзвінки дівчат, що хотіли з ним поговорити, ну, точнісінько, як у мене. А втім, я з цього вже не дивувався. Уявіть, однак, мій жах, коли я почув, що прізвище однієї з дівчат Кнюппел, як і моє. Ні, я не помилюся. Це була-таки наша Коррі, моя дочка. Лють душила мене. Звичайно, я влаштував скандал, і вона призналася, плачучи, що нічого серйозного не було. А тут ще дружина нагодилилася.

— Мені так сумно без його пісеньок, — заявила Коррі. А дружина й собі додала, що, мовляв, у домі не чути більше музики, а вона так до неї звикла.

Звичайно, після цього я вже не дрімав. Все чудово, все гаразд, я довго можу терпіти, особливо коли маєш справу з студентами. Та коли в тебе лише одна дочка, тут уже пильнуй. Теперішні молоді люди зовсім не ті, що колись у мій час, вони абсолютно позбавлені почуття відповідальності. Можу вас запевнити, з цього моменту я знав усе про Валевайна. І коли я кажу, що він завжди був порядною людиною, то це не пусті слова, хоч частенько могло здатися й не так. Я бачив, як одного разу він проводжав дівчат з кафешантану, так шанобливо, як це тільки можливо, і перед дверима, на Вармус-страат, скинув капелюха і низько вклонився. Він не наважився навіть потиснути їм руки!

Ні, і я це ще раз підкреслюю, він був не з тих, хто бігає за дівчатами, зовсім навпаки. Про це можна судити хоча б з того, як він поводився під час святкування Нового року. Добре, що у нас був тоді Юстус Клавер, сильний. Саме він і бігав відчиняти, коли дзвонили. Скільки Валевайн одержав пакуночків — цього я не знаю. Їх розкривав Юстус. Стіл був завалений ними. Багато мотлоху, але траплялись і непогані речі: портмоне, рамочки для фотографій, кишенькові люстерка, краватки і шпильки, мало не п'ять портсигарів. Глянувши на все це, він сказав:

— Забагато галантереї. Візьми що-небудь для своїх дітей, Юстусе.

А сам він подарував моїй дружині велику срібну брошку, Коррі — обручку із справжнім коштовним каменем, мені — п'ятсот сигар. Як же не любити такого пожильця? Проте я абсолютно не можу зрозуміти, що сталося нинішнього літа, перед тим як він зовсім поїхав від нас. Під час канікул вони втрьох вирушили мандрувати пішки по Брабанту — Розенгоф, Пюфферс і він. Я чекав, що вони повернуться лише наприкінці вересня, та він приїхав уже в перших числах і, як нам здалося, виглядав трошки блідим. На піаніно він грав тепер не так часто, і моя дружина зауважила, що музика його звучить меланхолійно. «Ось побачиш, — сказала вона — тут щось та не те». Одного чудового дня прийшов його батько, поважний, але чемний добродій, вуса він мав майже такі, як мої. Вони розмовляли цілий день і цілий вечір.

Через тиждень приїхала його маман. З нею, очевидно, йому було легше домовитися, — говорили вони зовсім недовго і дуже тихо. Він знову повеселішав, знову сміявся, по-своєму, звичайно. Разом вони пішли в театр. Мені так і не пощастило довідатись, про що вони розмовляли.

Наприкінці місяця повернувся Розенгоф. Разом з Пюфферсом він кожного вечора приходив до Валевейна, і з уривків їхніх розмов я здогадався, в чому річ. Виявляється, Валевейн освідчився в коханні, але йому відмовили, і тепер він не хотів більше вчитись. Проте найголовнішого я не знав. Та хіба знатимеш усе, коли в кімнату можна зазирнути лише на хвилинку! Все-таки я зрозумів, що Розенгоф умовляв його не робити дурниць. Був момент, коли мені здавалось, що вони ось-ось посваряться. Саме тоді я вперше почув, як може лаятись Валевейн. «Ви кляті буржуа, — вигукнув він, — і такими ви й залишитесь».

Та найбільше розвідав я під час візиту до Валевейна однієї смаглявої дами, певне зі Сходу.

Вона звеліла доповісти про себе і назвалася панею Аде. Як вона казала, пан Валевейн запросив її на чашку кави. Виявилося, що це справді так. Я чув, як вони розмовляли про якусь Маріану. Він, мабуть, з нею посварився, і ця пані прийшла, щоб їх помирити. Та він і чути не хотів про це. Коли я зайшов, нібито для того, щоб спитати, чи не можу я щось для нього зробити, бо йду в місто, я помітив, що дама просто не спускає з нього очей, немовби перед нею якийсь небачений красунь. Як швидко підпадали жінки під його вплив! Мені аж чудно ставало.

А потім той вечір, коли він запросив для

репетиції іспанських танцівників, двох жінок і чоловіка. Він вечеряв з ними у Ван-Лаара, а до нас вони прийшли десь о десятій. До пізньої ночі чути було брєнькіт гітари і стукіт кастаньєт, просто збожеволіти можна було, і при цьому він весь час гукав: «Стаккато! Стаккато!» А іспанець і собі не відставав: «Оле, але!» Я теж хотів закричати «Карамба!» — єдине іспанське слово, що я його знав, але мене стримала дружина. І тільки після того, як подзвонив поліцей, вони трохи втихомирилися. А мені довелося ще й бігти до власника конюшні, щоб взяти їм карету на чотири місця.

Ну, а через кілька днів він звільнив кімнату, причому повністю розрахувався, і зразу ж виїхав — за кордон, як сказав Розенгоф.

Коррі страшенно тоді переживала. Та, правду кажучи, і ми з дружиною шкодували за ним. Хоч він і завдавав нам більше клопоту, ніж інші, та це надолужувалося чимсь іншим, а, головне, він завжди був джентльменом. Крім того якось звикаєш до музики, забуваючи при цьому про свої турботи.

Щодо решти студентів, то вони, як і раніше, спокійно сиділи над своїми книжками. Я сподіваюсь, колись їм пощастить і вони знайдуть собі місце в житті.

VI.

РОЗПОВІДЬ ТІТОНЬКИ

Тепер я вже заспокоїлася, а раніше часто зітхала, шкодуючи, що погодилася переїхати в село. Франс такий хитрий, він добре знав, що робить, коли порадив мені купити цю віллу. В Ойстервейку, сказав він, здорове повітря, багато лісу, багато кисню, ти там швидко забудеш про свої хвороби і проживеш значно більше, ніж сподіваєшся. Немовби в сорок п'ять років тільки й думок, що про смерть!

Відтоді як я приїхала сюди, до мене одного за одним присилають гостей, — стільки, що їм доводиться чекати черги. Та не думайте, що мені це не подобається. Всі вони приємні люди. А коли й не зовсім приємні, то я все-одно кажу собі: «Ах, нехай і вони подихають свіжим повітрям». Загалом же я почуваю себе тут непогано, хоч Бреда мені подобається більше.

Але взяти в дім Петронеллу! Авжеж, я сама в цьому винна, треба було думати раніш. Не знаю, хто з них неприємніший —

вона чи Тоні. Негаразд звісно, так говорити про свою зовицю, але Франс і сам не дуже хорошої думки про Тоні, а вона ж його дружина. А взагалі Петронелла мені ніяка й не рідня. Я завжди не могла її терпіти, і на-вряд, щоб знайшлися люди, які б відчули до неї симпатію. Коли Франс мені сказав: «Пульхеріє, доведеться тобі взяти до себе на пару місяців мою своячку, нерви в неї зовсім нікудишні, і перебування в тебе піде їй на користь», я подумала: «Що ж, нехай так, чому б не зробити приємне людині, коли навіть вона тобі не дуже подобається». Але минуло вже два роки, а вона все ще стовбичить тут і навіть привезла власні меблі для своїх двох кімнат. Франс, звичайно, страшенно задоволений: адже йому вдалося вижити з Бреди шпигуна. Я не здивуюся коли не сьогодні-завтра він посадить мені на шию ще й свою жіночку. Та з мене цілком вистачить Петронелли. Вона вся наскрізь фальшива, а таких я просто бачити не можу. Завжди вона солоденько-лагідна, і вигляд у неї такий, неначе хатні справи її зовсім не торкаються, а сама аж рветься підслухати, коли я розмовляю з Цискою на кухні. А наступного дня, втупивши у мене свої більма-ки, прикриті скельцями окулярів, вона, що раніш бувало і не гляне на тебе, питає: «Чи не здається тобі, моя люба, що ти просто сиплеш грошима?» Я, звичайно, відповідаю, що вже досягла того віку, коли сама можу знати, що робити з власними грішми. Для неї це, однак, пустий звук — така вже в неї звичка завжди сунути носа не в свої справи. А потім вона про все пише своїй сестрі, навіть про всякі дрібниці, ну хоч би про те, що я подарувала куховарці срібний ключик, а вже пізніше ця новина знову повертається до мене через брата. Авжеж, Петронелла просто забуває, що добрий тон обов'язковий і для гостя. Я зовсім не збираюся приховувати, що рада була б спекатися її якнайшвидше.

А після того, як весною до мене приїхала Маріон, стало просто не сила терпіти. Оце історія! Можна сказати, розкол сім'ї на два табори. На боці Франса — двоє з трьох братів дружини, і, звичайно, я, його власна сестра. На боці Антонії — Євгеній Меленарс і Петронелла, крім того — і це значно важливіше — старий пастор. Якби не він, Франс зробив би по-своєму: Рінгелінки завжди роблять так, як вважають за потрібне. Але ж не буде він ображати монсеньйора Стааге, чи не так? І, крім того, цілком можна зрозуміти те заперечення, що його висловив наш добрий старий вельмишановний пастор. Франс і я, можливо, вже надто сучасні в своїх поглядах, і літньому священикові нелегко погодитися з нами.

Повернувшись із пансіону, Маріон відра-

зу ж заявила, що не хоче сидіти вдома. Що ж, вона ніколи не була в злагоді з матір'ю, вона хоче сама заробляти собі на шматок хліба. Я теж завжди вважала, що не годиться дівчині чекати, доки її візьмуть заміж і жити потім коштом чоловіка. Яке вже тут чисте кохання! Гаразд, вона хотіла заробляти собі на шматок хліба. Але, коли брат спитав, ким же вона хоче бути, вона відповіла: «Балериною. Хочу вступити до балетної школи в Брюсселі». Він не вбачав у цьому нічого дивного, чому б і ні? Адже балерина це така ж професія, як вчителька чи аптекарка. Я — звичайно, якби була молода, — зробила б інакше, та, як відомо, кожна пташка співає по-своєму. Проте скоро Франс заговорив про це з дружиною, як знялася страшенна буча. Я навіть не думала, що вона може так скаженіти. Вона покликала на допомогу братів, та підтримав її тільки Євгеній Меленарс, заявивши, що артисти ведуть розпусне життя. Звідки він це знав? Розпусне життя — то не від професії, а від власного характеру, я гадаю. Ось тоді Тоні й випустила вперед монсеньйора пастора. А він, крім всього іншого, ще й людина старозавітних поглядів. Молодий пастор, певно, поставився б до цього інакше, він не міряв би всіх танцівниць на одну мірку. Ах, він не сказав про балерин нічого поганого, та все-таки ставився до них упереджено, а тому прийшов попередити Франса, що буде прикро вражений, коли той необачно дасть згоду. І ось саме тоді мій брат вирішив відіслати дитину до мене — поки все перемелеться.

Я чудово розуміла, що життя в селі з двома тітоньками видається Маріон надто вже тихим, а тому зразу ж спитала у неї, кого з подружок вона хотіла б запросити. Вона назвала двох — Жаннетон Карстен та Єлену Гоккелфелд. Мати останньої розлучилася з чоловіком і переїхала в Гаагу, де заробляла собі на життя, відкривши магазин капелюшків.

І ось в нашому домі знялася метушня. Маріон, звичайно, ангел, і навіть ангел-покровитель, але покровитель не лише радощів і веселощів, а й усіх витівок, які лиш можна вигадати. Жителі села, проте, зрозуміли це не зразу і легко спіймалися на гачок. Вже з самого ранку всі троє кричали всякі дурниці молочникові, вихилившись з вікон. Вони відразу ж знайшли спільну мову і з хлопчиком з булочної, і він щодня кидав їм шість хлібців з коринкою, а вони ловили їх, стоячи біля вікон в самих сорочках. Тільки пустощі й були їм в голові. Чого тільки не витерпіла від них Петронелла! Ніхто не міг бути певен, що він в безпеці. Коли одного разу до мене прийшов з візитом бургомістр, вони зухвало запропонували йому пусті папірці від цукерок, і уявіть собі, він узяв!

А коли настали теплі травневі дні, вони взагалі вийшли за межі пристойності. За Маріон я спокійна, вона розуміє, що можна, а що ні, але Елену я знаю не так добре, а Жаннетон ще менше. Спека ударила їм в голову. Одягатися вони почали так легко, що на це всі звернули увагу. Може, в усьому винні були їхні платтячка і шовкові панчохи: адже в селі інші звичаї і, звісно, брюсельські моди видалися тут надто вже ризикованими. Усі троє йшли з дому рано-вранці, беручи з собою все, що можна: цукерки, полуниці. З першої прогулянки всі повернулися додому босоніж: панчохи вони скинули, щоб танцювати на лузі, а потім вирішили їх взагалі не надівати, — мовляв, так зручніше. Я, звичайно, не бачу в цьому нічого поганого, та на селі почалися розмови. Дивно. Адже навіть деякі ченці ходять собі босоніж. Отже, в босих ногах самих по собі нема нічого поганого. Я гадаю, ніхто б і слова не сказав, якби я вийшла в сандалях на босу ногу. А ось дівчатам це не личить, так усі вважають. Дивно. Пояснюється це, певне, тим, що люди почувають — молодь сміється з надто вже закоснілих поглядів скромників. А тимчасом надійшов лист від Тоні, в якому вона дорікала мені за те, що я нібито дозволяю їм ходити мало не голими.

Та навіть тут в Ойстервейку відчули, що молодь не примусиш дивитися на світ очима стариків. Наче якийсь новий дух вселився в сільських юнаків і дівчат. Всюди лунали пісні, яких співали Маріон з подругами, йдучи в ліс. Це була якась пошесть, вся молодь заразилася веселощами, а старі серцем, і насамперед, звичайно, Петронелла, обурювалися. В неділю ввечері біля естради для оркестру збиралися натовпи молодих людей; взявшись за руки, вони ходили як на ярмарку, співаючи й вигукуючи мов навіжені.

А на початку липня сталася ота дурна історія з придворною капелою Маріон, як ми її називали. Одного чудового дня біля огорожі заграли п'ятеро німецьких мандрівних музик у синіх куртках з мідними гудзиками. Дві труби, один тромбон, один кларнет і одна труба. Дівчата підійшли до вікон і знаками покликали їх у сад. Петронелла і я сиділи на веранді і все чули. Маріон спитала музикантів, чи не погодяться вони залишитися тут на все літо. «Охоче, — відповів тромбон, тримаючи в руках кашкета, — коли нам оплатять нічліг: цього досить». «Abgemacht»¹, — вигукнула Маріон. І ось вона йде вниз і каже мені, що буде ціле літо оплачувати нічліг цих людей, бо інакше, мовляв, тут можна померти з нудьги. Ну, що б ви на це сказали! Я була дуже красномовна, я говорила як

Брюгман¹, але вона наполягала на своєму: музиканти мусять лишитися, і вони лишатся.

Коли про це почув мій брат, що приїхав наступного дня, він довго реготав. «Капела залишиться, — сказав він, — і треба, щоб хлопці мали все потрібне». Узавши капелюх, він пішов з дівчатами до бургомістра, якого, звичайно, добре знав. Франс знайомий майже з усіма. Бургомістр нічого не мав проти: Франс платив — значить, усе гаразд. І ось щодня опівдні у нас в саду почали відбуватися концерти. Сказати правду, то була хороша музика: адже німці дуже музикальні й сумлінні. Іноді вони виконували цілі увертюри, наприклад, до «Лоенгріна» та інших опер, а найчастіше увертюру до «Зекінгського сурмача», бо це була улюблена річ Франса, і завжди при цьому він підспівував: «Behüt dich Gott, es hat nicht sollen sein»².

Скоро капела почала супроводити компанію в ліс, а тимчасом приїхала Аделіна Теллоор. Молоді люди просто тягнуться одне до одного! В пансіонатах Зваана та Ферлейна на час канікул зупинилося щось семеро чи восьмеро молодих людей. Що ж, важко знайти місця привільніші за Ойстервейкський рай! Кожного божого дня, незалежно від погоди, зразу ж після кави, все молоде товариство вирушало до озер, з музиками попереду. Не знаю, що вони там ще робили, та, звичайно, багато танцювали й співали. Якось я навіть сховалася за дерево, щоб підглядіти. Звичайно, Петронелла не давала мені спокою. Як це я наважилася віддати невинних дітей зграї розпусників? — і так далі і тому подібне. Я сказала: «Ах, Петронелло, ми б і самі не відмовилися повеселитися з ними». Проте вона жартів не розуміла. І ось я знову бачу, як вона йде на пошту, щоб відіслати листа своїй сестрі Тоні. А коли приїхав Франс, я довідалася, що там було написано. «Мені б хотілося, — сказав Франс, — щоб старий пастор умовив Петронеллу піти у відставку. Для тебе це було б порятунком». Хитрун забув, що я давно б натякнула їй, що негаразд зловживати гостинністю, якби вона не було його зовицею.

На початку серпня я вперше побачила білявого Рейналда. Інші дівчата дражнили ним Маріон, що їй, очевидно, не подобалося. Як вони казали, це був соромливий юнак, він зняв кімнату у поштаря і не знався з іншими молодими людьми. Жаннетон розповіла мені по секрету, що між ним і Маріон щось є, і що їй він також подобається. Маріон, сказала вона, крутить ним, як це люблять робити дівчата. А він так її кохає! Вона розповіла також, що він знає Маріон з дитинства; але я ніяк не могла пригадати його.

¹ Гаразд (нім.).

¹ Відомий голландський проповідник.

² Не дай боже трапитись такому (нім.).

че з ним говорити. «Гаразд, — сказав Франс, — хай приходить сьогодні опівдні».

Молодий чоловік не прийшов, хоч Франс спеціально залишився вдома, чекаючи на нього. Я була нагорі, коли раптом почула якийсь шум у кімнаті Маріон. Відчинивши двері, я побачила її з листом в руках, червону від хвилювання, і на обличчі у неї відбився подив. Франс, що нетерпляче міряв кроками сад, сказав: «Мені не потрібні кавалери, яким нема куди спішити». Він пішов і більше не згадував про цю подію. Що ж сталося? Звичайно, мені було дуже цікаво, тому я покликала Жаннетон і спитала її. Та була страшенно люта на Маріон. «Спочатку вона ним крутить, так що він і не дивиться на інших, — сказала вона, — а потім отак робить. Вона не гідна такого порядного юнака». Жаннетон розповіла мені все, вірніш те, що змогла зрозуміти сама, бо поведінка Маріон їй також здавалася дивною.

Того недільного ранку вони сиділи гуртом на березі одного з невеликих озер, юнаки і дівчата, а поряд стояли музиканти і грали. Особливо часто вони виконували один народний танок, під який усі співали по-тірольськи, з переливами. Рейналд сидів біля Маріон. Навколо співали, сміялися. Та

раптом Жаннетон помітила, що великі очі Маріон наче застигли. Глянувши в той бік, куди дивилася Маріон, вона побачила незнайомого юнака, який стояв, прихилившись до дерева і втупивши блискучі чорні очі в Маріон. Позад нього стояло ще двоє юнаків. І ось Маріон повільно, мов сновида, підвелася і, враз збліднувши, попростувала до юнака. А той взяв її за руку і повів у ліс. Рейналд теж підвівся їм услід. Десь через півгодини вони повернулися, і вигляд у неї був такий, наче вона ніяк не могла прийти до тями. Рейналд ходив з нею біля озера, і вони про щось розмовляли. Вона, Жаннетон, гадає, що він не прийшов тоді до Франса через те, що переконався в несерйозності її почуття до нього. І, мабуть, щодо цього він мав рацію, бо цілий понеділок вона гуляла

Іхній роман виявився серйозним. З лісу вони поверталися завжди разом, жваво розмовляючи, у неї в зачісці були квіти. Розміркувавши, я вирішила розповісти все братові. «Ти просто наївна, сестричко, — сказав він. — Невже ти гадаєш, що такий дівчині, як Маріон, бракуватиме поклонників? Сама через це їй важко буде зробити вибір. Присягаюся життям, вона ще далека від того, щоб сказати «так»».

Дуже несерйозне ставлення з його боку бо, судячи з того, як вони поверталися і прощалися біля паркана, оце «так» вже було сказане. Так воно й виявилось. Як же швидко робляться такі речі! Не минуло, мабуть, і десяти днів з того моменту, як у мене виникла підозра, і от вже одного чудового ранку Маріон заявляє батькові, що Рейналд хо-

з тим чужим юнаком, певно, студентом з Амстердама. Гарний хлопець, якби не руде волосся. Жаннетон, та й інші дівчата, не могли нічого зрозуміти, а Маріон нічого не казала. Після понеділка, — закінчила свою розповідь Жаннетон, — вони, очевидно, не зустрічались більше.

Проте я бачила їх і після цього, зовсім випадково. Вже всі повкладалися спати, я теж лежала й читала, коли почула, що годинник на башті пробив дванадцять. Я думала, що піде дощ, тому встала з ліжка і пішла зачинити вікно. Небо вкривали ріденькі хмарки, з-за них визирав місяць. В канаві кумкали жаби. Нараз я побачила, як із затінку дерев вийшли двоє, злившись в обіймах. Вони не йшли, вони танцювали, коло за колом, безгучно, мов привиди. Коли вони наблизились до паркана, я впізнала Маріон. Раптом вона зупинилась, різко відштовхнула юнака і відчинила хвіртку. Я бачила, як вона побігла навколо будинку. Юнак стояв на місці, і перші краплини дощу впали на землю.

Протягом наступних кількох днів я нічого не могла помітити, хоч не випускала Маріон з поля зору. Але у вересні, коли її подруги поїхали і святковий настрій вивітрився, стався вибух. За сніданком вона одержала лист від матері і, прочитавши його, подивилася на свою тітку Петронеллу й сказала: «Підла шпигунка! Це ви, звичайно, підглядали того вечора і доповіли мамі, що я гуляю ночами з молодими людьми». Вона підвелася й вийшла з-за столу.

«Оце так», — подумала я. Такої підлості від Петронелли не чекала.

Того ж ранку Маріон прийшла до мене з листом, якого написала батькові. Вона сказала: «Я написала йому, що з мене досить, хай він сам воює з пастором. Я вступаю до балетної школи».

Наступного дня Франс був уже тут. Походяючи по саду, він розмовляв зі мною. «Слухай-но, Пульхеріє, — сказав він. — Коли дівчинці забагнулося, чорт забирай, танцювати, хай собі танцює. Але я не хочу зв'язуватися зі старим Стааге: завжди треба бути слухняним і шанувати тих, кого слід. Уяви собі, однак, що Маріон втече і на свій страх і риск вступить до балетної школи. Що я в такому разі можу зробити? Звичайно, нічого. Але ж, коли я вже її батько, то, зрозуміло, буду дбати про неї. Що, коли ти натякнеш їй про це? Отже, довго не думай, а зроби».

Отак він завжди виплутувався із скрутного становища.

Не пам'ятаю вже, як мені вдалося це зробити. Але через два дні Циска вручила мені листа, якого я прочитала вголос в присутності Петронелли. В ньому повідомлялося, що Маріон покидає мене, щоб заробляти

собі на життя як балетна танцівниця, і що вона вдячна мені і т. д. і т. п. На закінчення говорилося дещо про Петронеллу, але я не стала читати це вголос.

Скориставшись з нагоди, я заявила Петронеллі, що їду на кілька місяців в Амстердам; а тому замикаю дім. Я просто змушена була це зробити, інакше б я її ніколи не спекалась. Де живе Маріон я не сказала навіть її батькові. Я акуратно спакувала всі її сукні, не забула і гітару та папку з нотами.

VII.

РОЗПОВІДЬ ДРУГА

Коли пан Валевейн написав мені минулого року, що в середині грудня приїде з дружиною в Амстердам, щоб поговорити зі мною, я одразу ж вирішив все йому розповісти, керуючись чисто особистими міркуваннями. Знаючи, що Даніелю було б неприємно, якби я почав розводитися про деякі речі, я вирішив торкнутися їх якнайделікатніше. Про особисті міркування скажу відразу — вони були фінансового порядку. Після смерті батька я не мав змоги вчитися далі. Даніель забажав допомогти мені, хоч я його ні про що не просив, і я вирішив, що зможу прийняти допомогу від друга. Я наполягав, проте, щоб він узяв розписку, аби потім не було непорозумінь. І ось тепер я хотів розповісти про це панові Валевейну, і для цього я мав досить підстав. Річ у тім, що Даніелевою щедрістю часто зловживали, особливо приятелі, яких він ледве знав і потім ніколи вже не бачив. Мені не хотілося, щоб у його батьків склалося враження, нібито наша дружба ґрунтувалася на особистій зацікавленості з мого боку.

Сніжного зимового дня пан Валевейн піднявся до мене нагору. Я знав, що кімната моя не дуже зручне місце для розмови і відразу ж сказав йому про це. Навіть найгрубіші стіни, по суті, не що інше, як апарат для підслухування. Даніель і я знали це ще відтоді, як жили у Дьорстінга, який також був, так би мовити, домашнім собакою-шукачем. Тому я попрохав гостя зробити мені честь і разом з панею Валевейн поїхати зі мною до «Краса», куди я запросив їх на обід. Спершу він завагався, але потім з любов'язною посмішкою погодився, зауваживши, що пані Валевейн також буде рада. Я звелів Кнюппелу замовити екіпаж, і ми поїхали в готель за панею Валевейн. Почувши про запрошення, вона сказала:

— О, я сподівалася, що пан Розенгоф буде нашим гостем... Але це ніколи не пізно зробити.

— Добродій Розенгоф, — відказав її чоловік, — не дав мені змоги запросити його першим, але, звичайно, бути гостем друга Даніеля не менш приємно, ніж самим приймати його.

Пані Валевейн швидко закінчила свій туалет: і ми поїхали. Звичайно, я про все подбав заздалегідь і в білому залі у «Краса» в затишному куточку нас уже чекав окремий столик.

Ми пообідали, і я відразу ж заговорив про свої особисті справи, прагнучи пояснити моє ставлення до Даніеля, і докладно розповів про сімейні обставини, що спонукали мене прийняти від нього допомогу. Я згадав також про розписку, через яку ми з Даніелем мало не посварилися, бо він назвав мене буржуа — за мою делікатність у справах, що стосуються грошей. Вони слухали мене спокійно, а пані Валевейн навіть посміхнулася. Потім вона сказала:

— Ми зовсім не про це хотіли поговорити. Ми сподіваємося, що ви розкажете нам усе, що знаєте про нашого сина. Адже ви з ним листуєтеся, чи не так? І, крім того, вам, мабуть, відомо дещо з того, що передувало його від'їзду. Давайте поговоримо про це.

— Охоче, — відповів я, переконавшись, що вони зрозуміли мене правильно. — Почну з того, що в Даніеля особливий погляд на життя. Він не з тих, хто покірно тягне ярмо людських умовностей. Це натура художника, він імпульсивний. Більш того — не виключено, що згодом він стане поетом або музикантом. Музика і насамперед мистецтво танцю захопили його цілком. Ми багато розмовляли з ним про це. І завжди після цих дискусій робили висновок, що обов'язок кожного індивіда — розвивати свій хист, зважаючи при цьому на інтереси суспільства. Мистецтво танцю також можна поставити на службу суспільству, незалежно від того, сприймаємо ми танець як розвагу, чи як одну з форм прекрасного. Не слід, проте, боятися боротьби із упередженими поглядами на танець, бо далеко не всі визнають, що танець може бути мистецтвом. Мені навіть здається, що серед друзів Даніеля я єдиний, згодний з ним щодо цього. Я цілком розумію його прагнення присвятити себе мистецтву танцю, але я проти того шляху, який він собі обрав.

Буду відвертий. Даніелю притаманна особливість, що, як мені відомо, завдала йому багато прикрощів і, можливо, стане причиною глибокого розчарування. Пробачте мене, пані, але я скажу точніше: щось у ньому з непереборною силою вабить жінок. Він знає це, та не може нічого вдіяти. Але він навіть не уявляє, яка то велика сила в ньому.

Я не хотів би здаватися неделікатним, змальовуючи все це детально. Досить, якщо я скажу, що жінки просто переслідували його від ранку і до ночі. Його це дратувало, і він намагався по змозі не звертати на них уваги. Зайве нагадувати, що він має чутливе серце. Тому ми боялися, що він поступиться їм лише через свою доброту або співчуття до них. Друзі попереджали його, та він і сам розумів, що в таких справах доброта ні до чого. Можу вас, проте, запевнити, що його ставлення до жінок завжди було бездоганним. Отакі, загалом, діла.

Проте є ще дві речі, які зачіпають його глибше, ніж поверховий успіх. Перше, як я вже казав, це танці. Вони захоплюють його повністю. Друге — я прошу пробачити мене за те, що дозволю собі торкатися і цього — його щире кохання до дівчини, на жаль, без взаємності.

Та, з вашого дозволу, я спробую показати вам одну з причин, які спонукали його виїхати.

Він, як би це вам сказати, неприступний для жіночих принад як таких. Але коли жінка танцює (а танець діє на нього наче якісь чари), він буквально втрачає розум і весь віддається своїй пристрасті. Не набридаючи подробицями, наведу один лиш приклад. Минулого року ми побачили в одному кафе-шантані трьох англійських танцівниць, які в матроських костюмах виконували англійську джигу. Він був страшенно захоплений, навіть пішов за лаштунки, а наступного дня всі троє вже сиділи в нього в кімнаті і він намагався збагнути таємницю джиги. Одна з дам (чудова, до речі, танцівниця), Лілі Лоу, невірною зрозуміла його поведінку, приписавши її своїм чарам. Дивно, артистки іноді не можуть зрозуміти, що в них цінують не жінку, а талант. Він просто не міг її переконати, що не хоче ніяких інших взаємин, крім взаємин танцю. Три тижні артистки лишалися в місті, без ангажементу, тільки через те, що Лілі не хотіла їхати без нього. Нарешті їм довелося поїхати, але й після цього Даніель двічі на тиждень одержував від Лілі або листа, або фотографію, які вона надсилала з усіх міст Європи. Отже, якщо ви правильно мене зрозуміли, небезпеку для Даніеля становили в даному випадку тільки танці, і аж ніяк не жінки. І цього разу йому пощастило уникнути небезпеки. Але історія з іспанцями стала фатальною для нього, бо випадково збіглася з драматичним моментом в його житті, про що я зараз розповім.

Іспанська музика та іспанські танці завжди хвилювали Даніеля. Може — це приклад атавізму. І коли сюди приїздили іспанські танцівники, Даніель неодмінно знайомився з ними. Так було і у вересні минулого року. Мушу сказати, ця трупа була кращим зі

всього того, що я бачив у цьому плані, хоч моя думка ще нічого не значить, бо до двадцяти двох років побачиш не так вже й багато. Але ви, безперечно, читали в газетах про Ля Гермозу Морену. Кажуть, вона користується європейською славою. Мені більше сподобалась друга танцівниця, Ля Азучена. У неї тонший смак, менше пристрасті, більше грації. З ними було двоє чоловіків: вони грали на гітарах і теж брали участь у танцях. Проте, саме тоді, коли Даніель запросив їх до себе в дім, один з чоловіків, партнер Ля Гермози Морени, лежав у лікарні з переламаною ногою. Виявляється, перелом ноги під час виконання болеро не дивина. Я був присутній, коли троє інших навчали Даніеля танців у його кімнаті. Він засвоював усе вмить, і це було цілком природно. Потім вони попрохали його замінити інваліда: без нього вони не могли виконувати своїх кращих номерів. Вам, пане Валевейн, його згода видається, може, недоречною, та в нашому віці часто робиш таке, на що не завжди наважишся в сорок років. Даніель наказав кравцеві якнайшвидше пошити два костюми з панталонами в обтяжку і кучими курточками, а другий іспанець, Рамон, підстриг його на севільський манір. Про час виступу Даніель повідомив мене по секрету. Але саме того вечора в залі виявилось кілька клубних знайомих. Вони його впізнали і вітали гучним «Viva Don Moraliste!»¹. Успіх був величезний. Кажучи об'єктивно — це був заслужений успіх, бо Даніель танцював коректно, і з значно більшим чуттям стилю, ніж Рамон. В кожному його русі відчувався *feu sacré*². Враження було таке, ніби ритм іде не від музики, а від нього. Його приклад захопив танцівниць, і вони перевершили самих себе.

У них був контракт з «Альгамброю» в Лондоні на точно визначений строк, і вони попросили Даніеля поїхати з ними, бо інвалід все ще був у лікарні. Він погодився без вагань, і про причину я зараз коротко розповім, хоч мені й неприємно торкатися інтимних сторін життя мого друга.

Під час минулих канікул Даніель, Пюфферс і я вирушили в мандрівку по Брабанту. Я полюбив цю чудесну країну і охоче б там жив. Звичайно, ми побували також на Ойстервейкських озерах. Одного недільного ранку, йдучи лісом, ми почули бравурну музику і на березі одного з озер побачили ідилічне коло юнаків і дівчат, прикрашених квітами. Це скидалося на одну з тих пасторалей, про які читаєш в історії літератури. Час від часу двоє чи троє з них підводилися і виконували який-небудь народний танок під музику кількох мандрівних музик. Інші

співали з переливами по-тірольському і пле-скали в долоні. На превеликий мій подив, одна з дівчат підвелася, попрямувала просто до Даніеля і пішла з ним у ліс. Пюфферс, очевидно, її знав. Він назвав мені її ім'я і сказав, що Даніель зустрів її кілька років тому в Брюсселі. Коли не помиляюсь, ви також були присутні при цьому, пані. Цілком справедливо, її звали Маріон. Чарівна, просто чарівна дівчина. Три дні пробули ми в Ойстервейку і весь цей час майже зовсім не бачили Даніеля. І раптом він повернувся в Амстердам. Без нього мандрівка втратила для мене всю привабливість: я не терпів Пюфферса. Невдовзі я з ним порвав, і теж через Даніеля. Та зараз мова не про це.

На два тижні пізніше я повернувся в місто, і Даніель довірився мені: він давно кохає цю дівчину. Зустрівши її тепер, він освідчився їй, але вони не дійшли згоди через третього в грі. І тому він вирішив повернутися. Я зробив усе можливе, намагаючись переконати його, що розрив не обов'язково остаточний, я казав, що не завжди наш шлях устелений трояндами — в цьому я переконався на прикладі друзів. Але він сказав: «Ні, це неможливо, надто вже різниться наш ритм». Ритм — його ідол. Я не зміг його втримати і, як ви вже знаєте, він поїхав.

— А ваше листування з Даніелем, чи не розкажете ви нам що-небудь і про це, пане Розенгоф? — запитала пані Валевейн.

— Авжеж. Спочатку я регулярно діставав від нього листи, з Лондона, Бірмінггем, Ліверпуля, з газетними візівками, в яких писали про нього, називаючи його Фаусто де Моралісом. Іспанець із зламанною ногою давно одужав і залишив лікарню, але до трупи не приєднався. З листа, одержаного з Рейссела, я довідався, що другий танцівник, Рамон, також залишив їх і тепер один тільки Даніель виступав з Ля Гермозою Мореною та Ля Азученою. З Антверпена він мені написав, що має намір розлучитися з дамами, бо Морена і Азучена, брюнетка і блондинка, тільки те й роблять, що сваряться, розглядаючи його як ставку у грі. Лише голос совісті не дозволяв йому залишити іспанок. «Вони танцюють добре, — писав він, — і якщо я від них піду, вони знову не витримають спокуси легких успіхів. Шкода буде, коли так станеться. Особливо артистична Морена. Боюся, проте, що з цього нічого не вийде, бо чим далі, тим більше вона ставить кохання над мистецтвом, а я не маю наміру поступитися».

Ось усе, що я можу розповісти.

Особисто я ні на мить не сумніваюся в Даніелі — він має справжній характер. Я шкодую лише, що він обрав собі як школу музик-хол.

Ми поговорили ще трохи і не помітили, як

¹ Най живе дон Мораліст (ісп.).

² Священний погонь (франц.).

проминув вечір. Наступного дня я був їхнім гостем у готелі. Перш як сісти до столу, пан Валевейн відвів мене убік і попросив вважати віднині фінансові рахунки між мною і Даніелем справою, що стосується тільки його, пана Валевейна, і мене, і не згадувати більше про розписку. Він цілком згоден із сином, що між друзями це недоречно. Мені приємно було почути це. Він може бути певний, що я зроблю все можливе, щоб вправдати його довір'я.

Крім них до мене приходили й інші люди, що цікавилися Даніелем. В травні приїздила дама з Бреди, якась пані Гаде, дуже добродушна особа. Спочатку вона не хотіла сказати, навіщо їй потрібні відомості про Даніеля, але коли я сказав: «З вашого дозволу, пані, відверту відповідь можна почути на відверте запитання», вона засміялася і все сказала. Вона приїхала заради своєї приятельки, панночки Рінгелінк, і сподівається, що непорозуміння з Даніелем з'ясується. Вона переконана, що дівчина його кохає. Я повідомив їй, що маю приємні вісті від мого друга, який вдосконалюється закордоном у мистецтві танцю, проте нічого не сказав про іспанських дам, — щоб не зрозуміли це неправильно. Виявилось, що дівчина також вивчає закордоном танці.

А потім — численні жіночі візити. Кнюпел почав навіть підозріливо на мене поглядати. Відвідувачок було стільки, що я наказав йому говорити, ніби мене нема вдома.

Виняток я роблю тільки для доброї Алі-дочки Гонінгблом. Дівчина давно знає, що ні на що, крім дружби, не може сподіватися, і все-таки вона приходить до мене аби лише поговорити про Даніеля. «Він так гарно танцює», — каже вона. Іноді вона підводиться з стільця і показує мені па, яких він її навчив.

Те саме можна сказати й про Коррі, дочку нашого домашнього шпигуна. Це худеньке створіннячко, яке коли й полюбиш, то аж ніяк не за зовнішність. Даніель ніколи не давав їй приводу думати про ніжні почуття, але, здається, подібні речі не потребують видимого приводу. А втім, вивчення сентиментів — справа спеціалістів, я ж буду задоволений, якщо мені пощастить мати звичайну практику. З мене цілком вистачить іспитів. Якщо Коррі приносить мені пошту і при цьому мнеться, значить є лист від Даніеля. Скоро я його розкрию, як вона питає: «Що він пише? Чи все гаразд?» — «Авжеж, Коррі, — кажу я, — є і для тебе привіт». Може, краще було б не казати цього, та я не міг — це була для неї така втіха!

Потім надійшов лист з Страсбурга, на щастя перед самими канікулами. Я хотів був одразу ж сповістити пана Валевейна, та, поміркувавши трохи, вирішив не лякати батьків, а самому поїхати подивитись, що трапи-

лось. Отже, я сів у поїзд, що йшов у Страсбург, прибув туди о шостій пополудні і прямо вирушив до готелю «Білий кінь». Даніеля я застав у ліжку, але він вже одужував і температури в нього не було. Він був дуже задоволений, що принаймні спекався прекрасної Морени й Азуцени. Що ж сталося? Якось увечері, коли закінчився виступ, Даніель заявив, що не хоче далі додержуватись умов контракту. Він сказав, що згоден відшкодувати збитки. Зразу ж після цього між брюнеткою й блондинкою почалася сварка, і вони кинулись одна на одну з ножами. Даніель спробував їх розборонити, і тоді Ля Гермоза Морена обернулася і вдарила його кинджалом у груди. На щастя лезо наштовхнулося на ребро. Побачивши кров, дами похапцем залишили дім і втекли з першим же поїздом.

Протягом кількох тижнів я був з ним і ми знову багато розмовляли. Мені не вдалося, проте, переконати його, що мюзик-хол і реву — це не школа мистецтва.

— Генк, — сказав він, — поглянь краще на своє майбутнє. Прекрасна університетська школа, а потім, — висолопивши язик, ганяти на велосипеді від одного пацієнта до другого, щоб прописати доверів порошок чи бромистий калій. Хіба це життя? Подумай над тим, що я тобі кажу: усі нещастя нашого життя зумовлені браком ритму, браком танцю. І можеш скільки завгодно зневажати мене за те, що я захоплююсь мюзик-холом, якщо це якщо тебе втішить у власному убозстві.

Я провів його до Шварцвальда, куди він поїхав, щоб завершити своє лікування. Він просто марив планами про англійський балет. Одного разу він заговорив про дівчину з Ойстервейка, та відразу ж замовк. Напевне, рана була глибока.

Пані Фортуна любить погратися з людьми, та її примхи ніщо в порівнянні з примхами Амура. Одного він кидає в Шварцвальд, другу — в Гаагу, або ще куди-небудь, а скільки інших терплять при цьому! Одну з цих інших я зміг побачити ще у вересні. До мене прийшла Берендіночка Дьорстінг, якої я не бачив ось вже три роки. Сказати правду, цей візит мене глибоко зворушив. Вона прийшла розпитати про Даніеля і поцікавилась, чи справді я певен, що жодної надії нема. Їй освідчився один молодий чоловік, і батьки наполягали, щоб вона погодилась. Вона, однак, не хотіла цього робити, не переконавшись спершу, що сподіватись їй нема на що.

Моє серце стислося, коли я змушений був сказати їй правду. Я спитав, чи знає її наречений, чого вона прийшла до мене.

— Так, — відповіла вона, — але він мене любить.

І ось ідуть в життя двоє, люди різного ритму, кажучи мовою Даніеля, темп одного — *lento*¹, темп другого — *presto*².

Та, може, вони ще навчатися танцювати в лад.

VIII.

РОЗПОВІДЬ МОДИСТКИ

Добрий настрій — щасливий дар. Коли б я не мала цього дару, мені нелегко було б проходити крізь життєві випробування. В умовах, з яких я вирвалася, доля більшості жінок — швидке змарніння і передчасна старість. Скільки їх, невдах, серед моїх знайомих, яким нема ще й сорока, жертв okam'янілих ідей часів нашого дівоцтва! Нас виховували на табличках, де великими літерами було написано: «ПРИСТОЙНІСТЬ», а нижче — «ЗАБОРОНЕНО»: цього не можна, того не можна, так не роблять, так не годиться і т. д. і т. п. Добрий тон не дозволяв! Дівчина сідала на стілець і клала ногу на ногу, — яких жах! Адже видно гомілки! Але коли папá ішов у балет, він обов'язково брав з собою бінокль. Існувало два види моралі — одна для чоловіків, друга — для жінок. Але вже серед наших матерів траплялися такі, що вважали це дурницею. Вони, щоправда, не наважувалися цього говорити. А коли, нарешті, заговорили, відразу почулися крики про занепад нравів, а емансипацію проголосили кінцем світу. А для скількох жінок життя на той час стало суцільним розчаруванням? Ми, жінки, були такі затуркані, що я, наприклад за рік своїх заручин так і не змогла зрозуміти, який це егоїст, який нуль той чоловік, з яким мені треба було з'єднатися на все життя. І коли я лише через вісімнадцять років насмілилася сказати, що більше не можу, що хочу хоча б трошки мати від життя, поки ще не пізно, мої родичі і знайомі страшенно перепопошилися. Були й такі, що не хотіли навіть знатися з розведеною жінкою. Додайте сюди всілякі — іноді майже нездоланні — труднощі, бо мені самій, без найменшої підготовки довелося заробляти собі шматок хліба. На щастя, знайшлися хороші, щирі люди, які не відмовили мені в дружбі і навіть підтримали порадою і ділом — Рінгелінк, його сестра та Оділлія Гаде. З їх допомогою і з моїм добрим настроєм я не загинула і

намагатимуся не загинути й надалі. Проте клопоту страшенно багато: Єлена, майстерня, різні мужчини, які вважають, що мають право чіплятися до мене, — отже мине певний час, перш ніж я зможу повною мірою втішатися своєю свободою.

А тимчасом тепер мені доводиться значно більше слухати про добрий тон, ніж раніше — саме тепер, коли я почала думати про це зовсім інакше. Після процесу перший прийшов лицемір і хам Пюфферс, адвокат пана Гоккелфелда. Від імені свого клієнта він прочитав мені цілу лекцію і повідомив, що коли я схочу зберегти прізвище свого колишнього чоловіка, то мушу поводитися пристойно. Я, звичайно, не схотіла і попросила його не завдавати собі марно клопоту. Та він все-таки почав приходити сюди кожного тижня, гадаючи, мабуть, що з розведеною жінкою все можна. Врешті я йому заявила: «Я завжди вважала вас порядною людиною», на що він безсоромно відповів: «Значить, ти завжди помилялася». Він не хотів піти навіть тоді, коли я показала йому на двері, і підвівся лише після того, як я сказала, що подзвоню в поліцію. Та що найцікавіше — скоро після цього він прислав до мене свою дружину, щоб вона замовила собі капелюшок.

А чого варті Телоор і цей архінудний полковник Карстен, татусі Аделіни і Жаннетон! Вони завжди приходять до мене, щоб поговорити про дочок, і це лише на тій підставі, що дівчата зупинялися у мене перед від'їздом в Брюссель. Про що тільки вони мене не питали, тоді, як думали зовсім про інше. Мені довелося вигадувати всяку всячину, аби вони могли сказати своїм знайомим, що добропристойності не загрожує ніяка небезпека. Полковникові я сказала, що його дочка вчиться в Бельгійському державному інституті хореографії, замість того, щоб сказати «в балетній школі». «Хореографії? — перепитав він. — Це інша річ!» — і записав це слово в блокнот.

Я гадаю, проте, що через кілька місяців його Жаннетон повернеться до свого Наардена. Вона зовсім не годиться для балету. Надто вже худюща й довга, і ноги в неї затонкі. На різдво вони всі втрьох приїжджали сюди, і зразу можна було помітити, що вона лише старанно вивчила свої па, а природного хисту у неї нема й на копійку. Те саме можна сказати і про Аделіну, хоч фігура і ноги у неї значно красивіші, «класичні литки», як кажуть у них у школі. Як на мене, однак, ноги у неї надто мускулісті: коли вона спинається на кінчики пальців, здається, наче ноги дерев'яні. А крім всього, вона теж, на мою думку, не має справжнього покликання до танців. По суті їх обох захопила Маріон. Це була просто дівоча примха —

¹ Повільно (італ.).
² Швидко. (італ.).

сьогодні одне, завтра знову щось інше. Проте досить глянути на Маріон, щоб одразу сказати: ось справжня балерина. Коли лунає акорд і вона встає, враження таке, нібито вся вона вже в танці. В своєму рожевому maillot¹ і у простенькій спідничці в зборках вона немовби літає, трошки пустотливо, щоправда, але спробуйте її піймати. Навіть коли не стежити за її рухами, не можна не помічати чогось особливого. Здається, що ноги у неї значно легші, ніж у інших, вони ніби зовсім не торкаються підлоги. Одного разу я уважно оглянула її балетні туфельки, що надівалися багато разів і які вже набрали форми її ноги. Здавалось, наче в них і не танцювали, наче вони не несли на собі ніякої ваги. Хоч би де скривилися чи потерлися! В Брюсселі вже ходять чутки, що її збираються запросити в оперу. Вона, проте, вважає, що їй багато ще треба вчитися. Як приємно, мабуть, мати такий яскравий талант! Саме тому вона змогла пережити оту любовну історію без найменшої шкоди для себе.

Цього не скажеш про Елену. І звідки тільки в цієї дівчинки така примхлива натура? Сьогодні вона мріє і фантазує, завтра — сумує і ридає. Тільки не від мене і, тим більше, не від Гоккелфелда. Про що вона мріє, здогадатися неважко, — про красенів-мужчин. Добре, якби вона цим і обмежувалась: хто ж не знав мрій молодості. Але іноді їй не під силу справитися з своїми пориваннями і вона робить необачні вчинки. Я страшенно боюся, щоб усе це колись не закінчилось якимсь нещастям. Кілька місяців вона фліртувала з тим огидним типом — фламандським тенором. Спершу здавалось, що це лише забава, яку можна не брати всерйоз, але пан тенор почав зловживати своїми чарами. Спочатку вона попрохала у мене двісті гульденів — на костюми, потрібні йому для нової ролі, потім ще триста — для його сім'ї, що бідувала. І це в той час, як мені самій допомагали грошми Франс і його сестра. Майстерня ще не давала прибутків, а тому я, звичайно, відмовила. Але Елена так плакала і зітхала, що довелося поступитися. Однак іще через тиждень, йому знов знадобилося триста гульденів. Я не дала, а втім, їх у мене й не було. І тому мене страшенно обурив вчинок Елени. Вона вп'яте поїхала в Амстердам подивитися цього типа в новій ролі і на додачу до всього зупинилася в готелі. І раптом першого квітня якийсь Квінкел (як пізніше з'ясувалося — лихвар) подав мені вексель на чотириста гульденів, взятих у нього Еленою. Вдень до мене на чай прийшли Франс Рінгелінк і Пульхерія. Я розповіла їм усе і запитала, що мені тепер робити.

— Чудесно! — вигукнув Франс. — Коли я

був молодий, то частенько робив так само. І тоді мій тато суворо на мене дивився і... витягав гаманець. Доведеться й тобі зробити, як він, Адо. Але спочатку дозволь мені як слід поговорити з твоєю дочкою: адже тобі й самій потрібні гроші.

Отак він знову виручив нас з біди, добра душа. Він пішов до лихваря і сказав йому все, що треба. Потім він мав розмову з Еленою, і значно серйознішу, ніж я сподівалася. Успіх був повний. Адже вона саме збиралася поїхати слідом за цим тенором в Аахен, де він мав виступати в спектаклі «Студент-жебрак». Тепер вона пообіцяла взятися за розум і викинути хлопця з голови. За це Франс подарував їй брошку. І от вона знову сидить біля вікна, дивиться на вулицю і мріє. Обов'язково візьму її з собою в Брюссель і Париж, коли поїду туди по зимові моделі, хай трохи розважиться.

На щастя, їй багато уваги приділяє моя люба Одиллія і часто грає для неї на піаніно. Трохи розворушив її також приїзд Жаннетон, яка втекла з Брюсселя. Нова примха, звичайно, я маю підозру, що річ не тільки в тому, нібито в балетній школі до неї ставляться інакше, ніж до Маріон. Мені здається, що надто вже багато вона шушукається з Еленою. Знову якась амурна історія. Мабуть, мій дім — це таке собі пристановище для неслухняних дочок, яких до того ж терзають муки кохання. Приїзд несподіваної гості забрав у мене часу значно більше, ніж я хотіла б, і, звичайно, все це через полковника Карстена, який двічі на день почав приходити з візитами і просиджував цілі години, пояснюючи це тим, що він, мовляв, збирається забрати свою дочку додому. Та вона й чути не хотіла про Наарден і, коли вже на те пішло, згодна була повернутися в Брюссель. Бравий полковник так багато бубонів про добрий тон і добре ім'я, що просто не сила була його слухати, тим більше, що в магазині чекали клієнти. А тому я передоручила його Одиллії.

Не буду говорити про інші неприємності, в тому числі про всі ці візити чоловіків, які аж ніяк не додавали слави моїй модній крамниці. Мені довелося попросити батька Аделіни і полковника обмежитися письмовою кореспонденцією. Просто дивно, наскільки охочіше чоловіки відвідують розведenu жінку, аніж заміжню, хоч в моєму випадку це почасти можна пояснити тим, що їх дочки час від часу знаходили притулок у мене під крильцем. Франс Рінгелінк, щоб уникнути надокучливих розмов дома, також одержував листи від Маріон через мене. І навіть його я змушена була попросити не ходити так часто.

Але тут, певно, втрутився диявол. Цецілія Рентенаар, подруга дівчат по пансіону, пові-

¹ Коротенька туніка (франц.).

домила меке в листі про свої заручини. Я, звичайно, відповіла їй. Батько Цецілії був одним з тих чоловіків, які гребують розведеними жінками. На тиждень пізніше Цецілія зайшла, щоб вибрати собі капелюшок. Коли вона прийшла вдруге, її супроводив папá, який побажав якнайдокладніше довідатись, як ідуть мої діла. Після цього він прийшов ще раз, а потім ще. Страшенно нудна людина! Він має взуттєву фабрику, і я ніяк не могла второпати, чому він так цікавиться модною крамничкою. Але він справді цікавився і заявив, що хоче поділитися зі мною деякими думками щодо ведення бухгалтерських книг. Наречений Цецілії теж прийшов, спочатку з нею, а потім сам, і приніс коробку цукерок для Єлени. Він розпитував про Маріон, про балетну школу, і я ніяк не могла спекатися його. Добре, що нагодилася Оділлія. З її допомогою я дала йому зрозуміти, що модистка має багато інших справ і обов'язків, крім обов'язку розважати молодих людей.

Просто чудово, що Оділлія Гаде переїхала сюди в Гаагу. Але тепер, як минув рік, вона збирається виїхати. Каже, що їй не подобається жити на вулиці Піта Гейна, особливо тому, що, не знаючи того, вона виявилася сусідкою пана Дьорстінга, якого просто бачити не може. Мені, проте, здається, що план нового переселення знову придумав Франс. Йому дуже хочеться, щоб вона оселилася в Брюсселі, — ближче до його донечки.

Оділлія чудесна людина, на неї завжди можна звіритися. Раніш вона мені не подобалась, я не могла зрозуміти її манії танцювати вальс, від якої вона не звільнилася ще й тепер, хоч стала надто дебелою для танців. Крім того я не розуміла її сліпого схиляння перед Франсом. Але тепер я взнала її краще, це золоте серце. Можу вас запевнити, що їй я завдячую половиною своїх клієнтів. І яка ж вона хитра! Коли їй разом з тітонькою Пульхерією довелося уладнувати історію з Маріон, вона вмить подружилася з пані Валевейн, яка, звичайно, теж стала моєю клієнткою. Чого тільки вона не вигадувала, щоб знову звести Маріон і цього юнака. Проте навряд, щоб це їй пощастило, — молоді люди, схоже, самі не дуже-то прагнуть цього. Іноді здається, що Маріон і не проти, але потім знову створюється враження, що вона до нього абсолютно байдужа.

І ще про Оділлію — вона близько зазнайомилася з студентом із Амстердама, другом отого Валевейна. Цей студент часто зупиняється у неї і, може, для Єлени це матиме певні наслідки, та про це пізніше. Вона запрошує до себе на обід Рінгелінка і пані Валевейн, коли та буває в місті, і вони розмовляють про закоханих, які, до речі, і чути

не хочуть одне про одного. Я гадаю, пані Валевейн має рацію, вважаючи, що не варт даремно завдавати собі клопоту: і без того ясно, що їх не тягне одне до одного. Рінгелінка цілком можна зрозуміти — він хоче добра своїй дочці. Наміри Оділлії також найкращі, і все-таки я б сказала: якщо один з двох проти — краще дати їм спокій. Часи тепер не ті, що колись, в наші дівочі роки, а Рінгелінк і Оділлія хочуть зробити по суті те саме, що робили наші батьки — прив'язати одне до одного людей, які цього зовсім не хочуть.

Минулого місяця Рінгелінк повернувся з Брюсселя в пригніченому настрої. Маріон він залишив у пансіонаті в Остенде.

— Вона не хоче віднині повертатися в Голландію, — сказав він. — До школи вона також не схотіла повернутися. Вона взагалі не хоче більше танцювати. — Одне слово, вона не хотіла того, не хотіла цього, і він вже не міг пригадати всіх її примх. — Знаєш, що це означає? — спитав він. — Їй потрібен той хлопчина, і вона його матиме, або я не Франс Рінгелінк. Ти ще побачиш, на що здатний Франс.

Мені й справді хотілося побачити, чи пощастить йому досягти свого, тим більш, що коли вірити розповідям, які Оділлія чула від Розенгофа, молодий Валевейн аж ніяк не наляжав до тих, хто дозволив би Франсу умотивити себе.

І ось Франс перейшов від слів до діла. Оділлія написала Розенгофу і запросила його до себе на обід. Були присутні Франс і його сестра, а також Єлена і я.

— Слухай-но, Розенгоф, — почав Франс за обідом (він завжди швидко переходить на ти), — якщо хтось покохає дівчину, а йому ставитимуть палиці в колеса, хай він приходить до мене. Треба завжди допомагати молодим. І поки тобі нема тридцяти, можеш спокійно звертатися до мене, коли хочеш досягти успіху в житті. Та, бачиш, я хотів би мати те саме у відповідь. Тому ти мусиш мені допомогти познайомитися з твоїм другом Валевейном. Де він тепер є?

Розенгоф відказав: «В Лондоні» і, діставши з кишені лист, прочитав, що Валевейн підписав контракт з театром «Альгамбра» і що він бере участь в постановці грандіозного балету, в якому зайнято 300 чоловік.

— Оце буде весело, — вигукнув Франс. — Запрошую всіх присутніх в Лондон, їдемо завтра вранці, поїзд вирушає в сім сорок ранку, а о сьомій вечора ми вже там. Згода?

Мені просто пощастило, я давно вже хотіла побачити лондонські моди. Отже, ми виїхали рано-вранці. Франс телеграфував дочці, щоб вона теж їхала в Лондон. Звичайно, він все робив з властивим йому розмахом: зупинилися ми у великому готелі недалеко

від театру. Я часто ходила в своїх справах, а тому попрохала Оділлію тримати мене в курсі подій.

Франс Рінгелінк пішов до молодого Валевайна в контору театру й спитав, чи не знайдеться у нього місця для чудової балерини. Ні, для неї в нього не було місця. Її танець годиться для опери, але не для сучасного англійського балету. Тоді Франс пішов до нього додому і довго з ним розмовляв. Судячи з усього, Валевайн жив розкішно, в аристократичному кварталі. Про що вони говорили, Оділлія не знала, але Франс по-

вернувся в піднесеному настрої і заявив:

— Ось побачиш, все буде гаразд.

Однак всі ці чотири дні Валевайн і Маріон не бачились. Як казала Оділлія, вони обоє не хотіли цього. Маріон навіть сказала їй чому, проте Оділлії не хотілося говорити про це зі мною.

Три вечори підряд ходили вони з Маріон в театр, і двічі я була разом з ними. В одній із сцен Чорний диявол танцював з Принцесою. Дияволом був Валевайн, або де Мораліс, як прочитала я в афішці. Треба сказати, танцював він чудово, і я цілком згодна, що

дитину від його танцю пройняв би дрож. Він то ставав маленьким, то раптом страшенно весь витягувався, й не можна було зрозуміти, як це він робить. Потім він танцював на пальцях під удари якогось дерев'яного інструмента в оркестрі. Цікаво, звичайно, але не більше. Не було справжньої краси.

Маріон, очевидно, була щодо цього іншої думки. Судорожно стиснувши холодні як лід руки, вона ледве дихала.

— Люди нічого не розуміють, — сказала вона, коли танець закінчився. — Не знаю, чи можна назвати це танцем, але ритм вражаючий. Спочатку оці перебої, але потім ритм знову повертається, звідкільсь здалека, і тоді вже панує гармонія... Аж страшно стає...

Може, саме оце і стоїть між ними? Вона боїться в ньому чогось такого, що не може зрозуміти. Так, мужчина, якого кохаєш, завжди здається незвичайним. Проте можна перед ним схилитися, але боятися його, відчувати страх, навіть жак?.. Можливо, вона має рацію, коли каже, що нам цього не збагнути. Але одне я в усякому разі розумію: це кохання для неї аж ніяк не є щастям.

Франс бурхливо висловлював своє захоплення, коли ми повернулись. Він весь час повторював, що все буде гаразд. При цьому він наспівував пісеньку, яка справила на нього найбільше враження. Її співав у театрі австралійський баритон: «Dearest Dolly, I must leave you, good bye Dolly Gray»!

Але потім він одержав записку від Валевайна і якось притих. Валевайн повідомляв, що, зваживши все, він вирішив не приїжджати в Гаагу для зустрічі з Маріон, як було домовлено.

¹ Моя кохана Доллі, тебе я покндую, бувай здорова, Доллі Грей (англ.).

РОЗПОВІДЬ КВІТНИКАРЯ

— Неприємно, — сказав Франс, — але Рінгелінки ніколи не занепадають духом.

І ось Маріон, Аделіна і Жаннетон знову у мене, та від радісного настрою не лишилось і сліду. Дві з них ледве витримували наступ своїх батьків: як полковник, так і Теплоор вирішили, що з них вистачить балетної школи, і тільки й робили, що оббивали поріг моєї крамнички. Довелося втрутитися Франсу, і він переконав цих добродіїв ще з рік почекати.

А Маріон стала зовсім не та. З відвертої, співучої істоти вона враз перетворилася на задуману, замкнену жінку, яка поховала в собі своє горе. Ніколи з її уст не злітало й слова, що свідчило б про її розчарування. Мені здається, вона стала ще красивішою, але це була вже не гарненька дівчинка, а сповнена почуття власної гідності жінка з тихою посмішкою на обличчі і ореолом якоїсь неприступності навколо себе. «Не подумай, що це він не хоче її», — сказала мені Оділья. Та, що б вона не говорила, було схоже саме на це.

Тимчасом на мене звалився новий клопіт: Елена закохалася в Розенгофа і тричі на тиждень їздила до нього в Амстердам. І все-таки я вважаю його порядним молодим чоловіком.

В наш час нам не давали волі. Та ще невідомо, чи не забагато волі забирає собі сучасна молодь. Ах, чому так пізно приходить уміння додержуватися золоті середини!

Я вірю в протилежності. Чим гостріші їх зіткнення, тим кращий результат. Прикладів — скільки завгодно. Почати хоча б з гармонії в нашому шлюбі: моя дружина вірить тільки в добре начало. А ось я визнаю також могутність і корисність начала протилежного. Ось простий приклад — наш магазин. Деніза і я, ми обоє вирости в м'ясних крамницях. Одружившись, ми сказали собі: в ім'я всього святого, будемо краще жити серед інших пахощів, аніж запахи шинки й сосисок. І ось ми відкрили магазин квітів, хоч зовсім не розумілися на квітах, і з першого дня відчували себе щасливими. Ми вміємо, проте, додержуватися рівноваги: тільки-но ми відчуємо, що запах квітів вже не здається таким приємним, як починаємо шукати чогось протилежного. Протилежного пахощам квітів? О ні, це не обов'язково мусить бути щось неприємне. Ми вирушаємо до парфюмера на бульвар Бон Нувель і там виготовляємо ароматичну суміш на власний смак: кілька краплин мускусу, трояндове масло, авіньйонська лаванда, або ще якась варіація, зважаючи на те, як вирішить Деніза. І ось цілий тиждень ми знову можемо вітатися пахощами квітів, бо парфюмерія і аромат квітів відрізняються одне від одного, як рай від пекла. Та, на жаль, цей засіб не завжди застосуєш. Візьмімо, наприклад, кохання. Набридне, наприклад, блондинка, але й від брюнетки підеш обманутий. Кохання це сфінкс, і хто ж розгадає його таємниці? Стрічав я героїв à la Дон-Кіхот, що намагалися підкорити його своїй волі. Кінець був безславний. Ось уже два роки я з симпатією, навіть з дружнім співчуттям стежу за героїчними спробами одного свого знайомого перемогти кохання. Мушу зауважити, ми йому щиро вдячні. Його приклад — яскраво виражений випадок зіткнення протилежностей, хоч важко ще сказати, який буде результат.

Авжеж, я йому симпатизую. Кожний чесний мужчина з захопленням спостерігає, як інший мужчина, на якого чатують зрадницькі пастки дріб'язкового кохання з його обманами і успіхами, бореться за своє звільнення, щоб кінець кінцем завоювати право на велике кохання. З мого боку це була також симпатія до людини, що в сліпоті своїй не змогла розпізнати великого кохання, яке постало перед нею.

Минуло вже два роки відтоді, як де Мора-

ліс вперше з'явився в нашому магазині. Діла наші тоді аж ніяк не процвітали, того, що давала крамничка, ледве вистачало на життя. Однак з дня його появи у нас почалося піднесення. Сталося це в середині листопада. Крім двох вазонів із азалією у нашій вітрині не було ніяких інших квітів. Для букетів — нічого. Ми й тепер не можемо зрозуміти, чому він прийшов до нас, у темну крамничку в нудному провулку, і до того ж такого туманного дня. Судячи з його манери чемно, але коротко вітатися, це був іноземець, національність якого, однак, важко було визначити. В його обличчі було щось аргентинське, але одягнений він був по-англійськи.

— Прошу вас надіслати два букети, — сказав він, виймаючи з бумажника дві візитні картки. — Один — сто темно-червоних троянд. Другий — сто гарденій з листям.

— Сто темно-червоних троянд? Сто гарденій? В листопаді?

— Гаразд, нехай це будуть інші троянди, коли не можна знайти темно-червоних.

Про ціну він не питав, але шістсот франків уже лежали на столі. Судячи з усього, йому не вперше доводилося надсилати квіти, хоч він і виглядав молодим: років двадцять шість — двадцять сім. Я глянула на адресу: мадемуазель Жюльєтта Ош, меццо-сопрано Гранд-Опера, і графиня Рюзо, відоме ім'я.

На два дні пізніше він запросив мене в готель «Брілло», де я побачив його в ліжку, бо він застудився. Відомо, що дирекція цього готелю дуже перебірлива і приймає далеко не кожного. Де Мораліс показав мені на стілець біля ліжка і дав список букетів, які мені належало відіслати. Я зауважив, що це коштуватиме недешево, з огляду на сезон.

— Людям моєї професії доводиться мати справу з жінками, а найкраще, що можна подарувати жінці — квіти: вони швидко в'януть і не залишають глибоких споминів, — відказав він.

Він був режисер англійського балету, а це, виявляється, щось зовсім інше, ніж оперний балет, до якого він, очевидно, не мав нахилу. Він кожного тижня приїздив сюди на кілька днів з Лондона, бо йому доручили керівництво обладнанням нового театру «Олімпік», що містився якраз за рогом, неподалік од нашого магазину.

Почувши, що він голландець, я не міг не розповісти йому про голландських балерин Опера-Комік. Треба вам знати, що моя дружина служила там якийсь час костюмером, все ще мала доступ туди і, природно, знала весь склад балету. Крім того, мадам Юблон, костюмерша прима-балерини, її найкраща приятелька. Три голландські дами танцювали там ще тоді і танцюють дотепер. Всі вони дуже гарні і бездоганної поведінки, як

твердить мадам Юблон. Моя дружина особливо захоплювалася прима-балериною мадемуазель Тінтаріон, як, втім, і всі інші. Я не люблю опери, але іноді буваю там разом з дружиною, щоб подивитися балет. Мені не раз доводилося бути свідком, як вся публіка в екстазі схоплювалася на ноги, вітаючи чарівну Тінтаріон. Вона дружньо ставилася до моєї дружини, якій часто доводилося одягати її, і ще й досі звертається до неї, коли потребує якихось маленьких послуг або щирої поради. Тому ми трохи знайомі з її інтимним життям. Мадемуазель Тінтаріон зовсім самотня, що декому здається неможливим, бо живе вона на широку ногу. Пояснюється все, однак, дуже просто. Раз на місяць її відвідує жвавий пан з розкішною бородою. Саме він оплачує її шикарні апартаменти в спокійному провулку поблизу вулиці Фобур-Сент-Оноре, її автомобіль, її туалети et cetera¹. Цей пан — її батько.

Все це я розповів де Моралісу, порадивши йому піти подивитись, як танцює мадемуазель Тінтаріон. Та мої слова, здається, не справили на нього жодного враження. Він, мабуть, уже чув про неї.

— Балет, пане Паплон, — сказав він, — мене анітрохи не цікавить. Це застаріла форма танцю. Цілком можливо, що незабаром станеться оновлення: принаймні я бачив вдалі спроби щодо цього в Санкт-Петербурзі. Але тут, в Парижі, досі танцюють балет так, як в часи Другої імперії. Можна, звичайно, добре танцювати і в балеті, як, мабуть, танцює мадемуазель Тінтаріон, але все це далеко від живого мистецтва. Зверніть лише увагу на абсурдні стрибки, поклони, горизонтальний баланс, на оті трюки, коли бігають на кінчиках пальців, на коротенькі спіднички, що давали стільки вітри нашим дідусям, і все це під музику, яку ледве помічаєш.

Я не заперечував, бо в цьому він був досвідченіший за мене. Я шкодував лише, що він не хотів подивитися мадемуазель Тінтаріон. Уже тоді про неї багато говорили. Всі знаменитості вважали за обов'язок побувати в Опера-Комік. Моя дружина бачила там у ложах або в перших рядах партеру найвидатніших мужів епохи — міністрів Аблето та Лівронса, мільйонера Арчебо, великого князя Поппінського, Алі-пашу, раджу з Паспура, не кажучи вже про послів і членів Академії.

Та, і це головне, подивитися на неї приїздили численні панове з Голландії. Річ у тім, що, хоч як це курйозно, вони, як правило, замовляли квіти саме в нашому магазині. Чому? Адже голландські добродії зупинялися переважно в Гранд-Готелі, де напрооти під'їзду міститься сучасний магазин квітів, в той час як до нашої крамнички в провулку

¹ І так далі (лат.).

звідти треба йти аж п'ять хвилин. Ці добродії прийшли незабаром після того, як де Мораліс став нашим клієнтом. Через це моя дружина і називає його нашою щасливою зіркою. Та й справді, хіба не курйозно, що до нас унадилися саме його співвітчизники, тоді як інша клієнтура майже не збільшилась? Очевидно, все це були відомі люди. Коли одного разу я почав перелічувати йому їх імена, він лише ствердно хитав головою. З другого боку, звичайно, Голландія маленька країна, і не дивно, що всі там знають одне одного.

Розкажу про ще один знаменний збіг обставин. Одного разу в магазин прийшли добродії і дама, щоб замовити квіти для всіх трьох голландських балерин. Випадково наша продавщиця Маргеріт забула взяти з прилавка візитну картку де Мораліса з адресою мадемуазель Мюйак, з театру «Лірик». Дама звернула на неї увагу добродія. Даючи мені свої три візитні картки, він сказав:

— Передайте де Моралісу, що його батько також замовляв тут квіти. Це йому буде приємно чути. — Дама ж додала: — І скажіть, що його мати бачила, кому він посилає квіти. — Вони посміхнулися одне одному, наче молоді. Батько мав інше прізвище ніж син. Після цього вони почали заглядати до нас частенько, особливо пані, яка завжди була дуже люб'язна. З їх допомогою ми залучили нових клієнтів, наприклад, цього огрядного добродія, епікурейця, який страшенно захоплювався всіма дамами балету. Протягом одного тільки місяця пан Йонас приніс нам, певне, тисячу франків зиску.

Хіба ж не ясно, що своїми успіхами ми завдячуємо де Моралісу? Він як і раніш залишався нашим найкращим клієнтом. Дружина і я частенько подумували, чи не порадити молодому чоловіку менше кидати гроші на вітер. По-перше, навіть тугий гаманець не витримає довго такого навантаження. По-друге, і це ще важливіше, він вимагав від свого серця надмірного благородства, якщо судити з кількості жінок, яким він віддавав шану. Ми їм просто втратили лік. Було, щоправда, чотири (з тих, про кого ми знали), їм він був вірний більш як рік. Довгенько, подумали ми.

Минулого літа він знову попросив мене прийти до нього в готель. Він був страшенно стомлений і лежав у ліжку. Звичайно, я не підходжу йому в батьки, все-таки я вирішив поговорити з ним, бо почував до нього щирі приязнь.

— Пане, — почав я, — прошу вас розглядати це не як нескромність, а як вияв наших дружніх почуттів до вас. Звичайно, кожен шукає свого щастя, і кожному хочеться

цього щастя якнайбільше. У мене, проте, створилося враження, що ви прагнете знайти його в кількості, тоді як справжнє щастя можна знайти тільки в якості. Я кажу не про тих богинь, до ніг яких ви іноді кидаєте квіти, я кажу про тих чотирьох, яким ви вірно служите — про мадам Ле Бон, про мадемуазель Жюльетту Ош, про мадам Рюзо та мадемуазель Мюйак. Припустімо, що всі вони здаються вам однаково прекрасними, а тому важко комусь віддати перевагу. І все-таки я гадаю, що в одній жінці можна знайти більше краси, якщо всю свою увагу приділити тільки їй, не розпорошуючи її на трьох інших. Звичайно, при цьому можна виявити також вади, та не забувайте, що інші теж їх мають, не кажучи вже про те, що часто невелика вада допомагає нам краще оцінити доброчесність. Філософ, який знає людей, міг би висунути положення, що жінку здебільшого люблять за якості, які не можна назвати чеснотами. Я кажу це для вашої користі, пане. Шукайте щастя з однією, щоб потім не шкодувати за змарнованою молодістю.

Він посміхнувся, серйозно і сумовито, потім сказав:

— Я ціную вашу щирість і дякую за дружні почуття. Проте ваше враження невірне, мсьє Паплон. Може, ви зрозумієте, якщо я вам усе розповім. Я ніколи не кохав. Що ж до тих дам, яких ви називали, то скажу, що мені й справді траплялося іноді цілувати їм руки, цілувати їх в щоку, та й то не всіх. Квіти, які я їм надсилаю, мають завжди нагадувати їм про те, що сам я не можу прийти. Хіба ви не помітили, що під час кожного мого приїзду в Париж я посилаю щораз більше квітів? А потім в певний момент я ставлю крапку і їду в Лондон. Там у мене теж є приятель-квітник, і він робить для мене те саме, що ви тут, в дедалі зростаючій прогресії, поки я зненацька не їду в Париж. Мені доводиться вести боротьбу, мсьє Паплон, не менш важку, аніж та, яку вів свяятий Антоній, та, щоправда, лише проти жіночих чар. Мені здається, однак, що демони пустелі не могли б терзати святого сильніше. Але чому боротьба? Чому людині мого віку не взяти того, що їй пропонують? Тому, що в мене також є віра, віра в кохання. Але про цю віру важко говорити, мій друже. Я тільки що сказав, що ніколи не кохав жінку. Проте це тільки прагнення, хотілося б, щоб це було правдою. Я хочу присвятити своє життя тому, для чого я народжений — танцям. Тільки танці. Танець для двох, танець для всіх. Життя стало б кращим, як би люди збагнули свій власний ритм і привели б його в гармонію з ритмом інших, під музику, що лине з неба. Яке б це було чудесне свято! Може, ви мене зрозумієте...

Він заплющив очі. Я побачив, що він стомився. Я не зовсім зрозумів, що він мав на увазі, говорячи про ритм, але гармонія, о, безперечно, це прекрасна мрія людства.

Він висловлювався не зовсім ясно, не назвав імена, і я оцінив це. По суті кожна з тих дам мала сердечну таємницю, до якої слід було ставитися з повагою. Але він трошки підняв завісу над власним серцем, і цього виявилось досить, щоб ти був вражений побаченням. Такий молодий ще чоловік і стільки жінок! Подумати тільки, яке щастя пропонувала йому кожна з них! А він лише поцілував одну чи двох в руку або щоку і втік від них.

Коли я розповів про це дружині, вона не повірила і заявила, що він просто донжуан і нічого більше.

Он як, донжуан. Правду сказати, він і мені не здавався ченцем.

Тієї весни мадемуазель Тінтаріон знову пожинала лаври, її портрети знову можна було побачити в усіх газетах. Гранд-Опера почала суперечку з Опера-Комік; мадам Юблон казала, що якийсь добродій з Нью-Йорка пропонував їй ангажемент. Кожного дня газети писали що-небудь про її особисте життя, та це були вигадки журналістів.

В нашій крамниці справи також йшли непогано. Замовляли квіти для мадемуазель Жанни Крестьєн, для мадемуазель Аделіни Легань (це були інші голландські балерини), то особливо для мадемуазель Тінтаріон. Чи треба казати, що більшість покупців були голландці. Тепер швейцари Гранд-Готелю знали нашу адресу. А коли приходив де Мораліс, він питав: «Ну, мадам (чи мсьє), з якими новими голландськими прізвищами ви познайомилися?» Одного разу ми назвали йому аж три. Вони справили на нього враження. Почувши два з них, він був приємно здивований, коли згадали третє — насупився, хоч саме це прізвище ні я, ні Деніза не могли як слід запам'ятати. Надто вже важко було його вимовити. Один добродій з посольства на ім'я Ван Рооденбург замовив у нас красивий букет. «Ага, — промовив де Мораліс, — він тут? Обов'язково зайду до нього». Вони були старі друзі. З цього видно, як можуть розминутися шляхи: один став режисером, другий — аташе посольства, життя неспокійне і життя спокійне.

Почувши друге прізвище, він зрадів. «Розенгоф тут був? — вигукнув він, — та ще й з дружиною? Значить, у них весільна подорож?» Наш здогад, що це молоді, підтвердився. І вони, очевидно, добре знали балерин: мадам Юблон бачила в театральній убиральні даму, яка, судячи з усього, була панею Розенгоф.

Третнього прізвища ми ніяк не могли при-

гадати. Дружина безнадійно перекручувала його, але в моїй вимові де Мораліс все-таки нарешті зрозумів його. Щось схоже на Рене Стерре... і ще один склад. Скромний небалакучий молодий чоловік, що замовив кошика з п'ятдесятьма трояндами «Ля Франс» для мадемуазель Тінтаріон. Якщо вірити мадам Юблон, подарунок справив враження. Тінтаріон, яка завжди ледве кидала оком на це море квітів, торкнулася кількох троянд і потім, коли зробили їй зачіску, задумливо дивилася якийсь час на себе в дзеркало. Почувши це ім'я, де Мораліс не сказав нічого, але було видно, що він його знає. «Мабуть, суперник», — сказала моя дружина згодом.

Може, вона мала рацію: невдовзі після цього ми побачили, що де Мораліс змінився.

У квітні в Опера-Комік поставили дві опери, що мали незвичайний успіх, головним чином завдяки блискучому балету — «Фауст» і «Дон-Жуан». В кожній з них балетна трупа виступала двічі. Особливо яскраві були фінали.

І ось, якось вранці де Мораліс з'явився в магазині — жвавий, веселий, і в його голосі звучали якісь нові нотки. Спершу я подумала, що причиною цього весна. Хто не бачив осяйного квітня над Парижем, той не знає, що таке весна.

— Які квіти ви маєте? — спитав він, немовби поспішаючи. І хоч не все було в запасі, проте знайшлося те, що йому було потрібно, головним чином тому, що вже тиждень стояла тепла погода: конвалії, ще не зовсім розпуклі, але з чудесним ароматом, і просто з лісу; тюльпани найрізноманітніших кольорів, в тому числі незвичайної форми, — квіти його батьківщини.

— Чудово, — сказав він. — Сьогодні ввечері надішлїть конвалії, завтра ввечері тюльпани. Що там іще? — Я запропонував йому гвоздику, великий вибір троянд, всі з Ментони. — Гаразд, — мовив він, — для двох наступних вечорів. Що іще? — Я мав туберози, лілії, чудові братки. — Гаразд, гаразд, залишіть, будь ласка. Це на тиждень. А чи є бузок? жасмін? Мені хотілося б надіслати бузок в суботу, а жасмин — якнайбільше жасмину — в неділю ввечері! І адреса одна — Маріон!

Я здивувався, я запитав, чи справді він має на увазі приму-балерину Опера-Комік.

— Немає на світі іншої жінки! — вигукнув він і, високо піднявши руку, вийшов з магазину.

Того вечора ми пішли на «Фауста». Ми всюди шукали де Мораліса і знайшли його, нарешті, десь позаду, в темному амфітеатрі, наче він не хотів, щоб його помітили.

Після антракту ми його вже не бачили. Моя дружина, що дивилася в бінокль на сцену, сказала, що мадемуазель Тінтаріон задихається, коли танцює. Наступного вечора (ставили «Дон-Жуана») повторилося те саме. Після антракту де Мораліс зник. Від мадам Юблон ми довідалися, як були прийняті квіти в артистичній убіральні. Мадемуазель Тінтаріон зовсім притихла, ніздрі її нервово здригалися. Час від часу прибігали подружки, мадемуазель Легань і мадемуазель Крестьєн, і дивилися спочатку на квіти, а потім на неї. В неділю за лаштунками духмяно пахло жасмином, наче у парку Сен-Клу, як сказала мадам Юблон. Роздягаючи мадемуазель, вона помітила, як та змахнула сльозу. Руки балерини були холодні.

А потім мені і моїй дружині довелося стати свідками драматичної сцени. Про це я потім розповів батькам де Мораліса. За день до цього він попередив мене, що потім квітів знову досягає своєї кульмінації.

— Завтра ввечері я їду в Лондон, та вже з новим серцем, — і він замовив стільки квітів, що ми вирішили привезти їх у двох фіакрах, цього разу не в оперу, а до неї додому, на третю годину пополудні. Тепло було як влітку. З допомогою двох візників ми вивізли квіти нагору. Я гадаю, ніколи ще жоден візник не виконував такого замовлення. З повними руками ми піднялися сходами. Квітів було так багато, що частину їх довелося залишити внизу і на сходах. В кімнаті мадемуазель Тінтаріон були опущені жалюзі. Вона стояла в пальті і капелюшку, готова до від'їзду. Мадам Юблон носила вниз спаквані валізи.

І тоді з'явився де Мораліс, сяючи від щастя, з високо піднесеною головою і з виглядом переможця. Він легенько торкнувся губами її щоки. А вона глянула на квіти, глянула на нього і не сказала й слова.

І раптом вона обернулася до спущених жалюзі і втупилася в них поглядом. В будинку напроти віолончеліст виконував якісь вправи. Мабуть, вікно в нього було відчинене. Він грав мелодію, яку я чув, здається, раніш, не пам'ятаю вже де, вона звучала як старовинний менует. Дивно — звук віолончелі завжди настроює мене на сентиментальний лад, я мало не плачу.

Мадемуазель Тінтаріон сіла на канапу і притулила хусточку до очей. Де Мораліс став перед нею на коліна. Дружина і я вийшли.

Наступного дня ми довідалися від мадам Юблон, що він поїхав один. Невже протилежність виявилася нездоланною?

А причина? Яка ж причина? Та яка ж іще, якщо не кохання і його таємниці.

Х.

РОЗПОВІДЬ КАМЕРИСТКИ

Не будемо надто суворі до людей. Можна народитися гарненькою дитиною, але від краси не лишиться й сліду, якщо життя не буде до тебе ласкавим. В дитинстві я була дуже гарненькою дівчинкою. А тепер? Іноді під негарною зовнішністю жінки ховається загублена життям краса.

Та все це аж ніяк не стосується панночки, про її зовнішність можна не турбуватися: їй лише двадцять вісім років, вона сповнена енергії, у неї все ще попереду. Проте мені сумно бачити, як змінилася вона тільки за один останній рік. Лікар помилився, твердячи, що її хворобливий стан є лише результатом нервового розладу і що це минеться, якщо вона поприймає мікстури і буде правильно харчуватися. Справа не в нервах, і мсьє Рейно добре це розуміє. Він сказав, що для справжнього одужання є лише один засіб. Авжеж, це був справжній друг, людина, здатна на жертву. На жаль, його вона також втратила.

В перші місяці її хвороби я приходила щодня — так дуже я до неї прив'язалася. Одягаючи дам, швидко помічаєш особливості їх натури. До мадемуазель Жаннетон я ніколи не могла звикнути. Вона не розуміла навіть, яка у неї трудна фігура. Мадемуазель Аделіна говорила іноді таке, що відразу ставало ясно — вона егоїстка, пихата і нещира. А ось панночка, хоч і любила іноді мене помучити, але робила це беззлобно, як пустотлива дитина, а потім раптом обіймала мене і дарувала двадцять франків. Помітивши під час хвороби, як погано ставляться до неї подружки, я сказала їй, що буду біля неї. Я не розуміла мови, якою вони розмовляли, але коли уважно стежити за виразом обличчя і жестами, і прислухатися до тону слів, можна зрозуміти чимало. Крім того, панночка ніколи від мене нічого не прохувала, навпаки, вона багато мені довіряла. На задрість іншим дамам балету, мадемуазель Жаннетон і мадемуазель Аделіна мали змогу оплачувати свої туалети тільки завдяки панночці, для якої тисяча франків означала не більше, як для мене кілька сантимів. Але варто було їм пронюхати, що хвороба затягується, і вони показали свою справжню натуру. Між ними спалахнула суперечка. Кожна хотіла зайняти місце прима-балерини. Мене це не цікавило — панночка ніколи вже туди не вернеться.

Коли температура спала, панночка поділилася зі мною багатьма своїми таємницями. Якось вранці я застала її в ліжку, але вона не спала. Щоби її палали, очі блищали.

— Я скоро одужаю, — сказала вона. — Піді до віолончеліста, що навпроти, і попроси його, хай він прийде до мене. — Коли я повернулася, щоб сказати, що він виїхав уже три тижні тому, що він іспанець і не оплатив рахунків, вона злякалась. Опівдні до неї знову повернувся радісний настрій, вона бачила щасливий сон про мсьє Рейно.

— Підіть до вашого друга квітникаря і візьміть у нього адресу пана Рейно. Він допоможе мені краще за всіх, ми танцювали з ним, коли були ще дітьми, він знає мелодію напам'ять.

Другого ранку вона встала з ліжка, незважаючи на заборону лікаря, вийшла в салон і сіла за рояль. Лице її було білішим за пеньюар. На всі мої умовляння лягти, вона відповідала:

— Ну, ще трошки, зараз я згадаю, мелодія так і звучить у мене в голові. — Підбираючи музику, вона повільно торкалася пальцями клавішів, і піт краплинами проступав у неї на чолі від напруження. Саме в цей момент повернувся пан Рінгелінк, який їздив на тиждень в Голландію. Побачивши дочку на ногах, він дуже зрадів і довго не випустив її з обіймів. Разом ми відвели її у ліжко.

Тимчасом я мала розмову з мсьє Паплоном і повідомила панові Рінгелінку, що ми шукаємо Рейно, який мусить знати музику того танцю. Пан Рінгелінк провів рукою по бороді і замислився.

— Менует? — спитав він. — Здається, я чув про це від однієї доброї приятельки в Брюсселі. Я зараз же їй протелеграфую, щоб вона негайно сюди приїхала. А після цього поговорю з вашим Паплоном: Рейно треба розшукати будь-що.

Ну й спритний же він був, незважаючи на вік, вагу, та ще й серпневу спеку! За годину він повернувся: Паплон гадає, що Рейно нема в місті, проте він обіцяв довідатися в префектурі, чи не зупинився той в якомусь готелі. Мадам Гаде вже сьогодні ввечері приїде з Брюсселя. Все, що треба зробити для панночки, буде зроблено.

Ввечері приїхала дама. Пан Рінгелінк поговорив з нею ще по дорозі з вокзалу, і коли вона сиділа біля ліжка панночки (ну, просто рідна мати), я почула, що вони розмовляють про менует і при цьому по черзі наспівують. А наступного дня прийшов Паплон з отим самим Рейно, скромним молодим чоловіком, який шанобливо привітав панночку. Я чула, що він вчився на лікаря. Помацавши в неї пульс, він сказав, що дозволяє їй завтра посидіти з ним за роялем. Коли зайшла

мова про менует, вони засміялися. Здавалося, він усе знав, і вона заспокоїлась.

— Ага! — вигукнув пан Рейно, — Боккеріні! — Дама повторила за ним, і я вже не знаю, скільки разів довелося мені почути оце «Боккеріні».

Пан Рінгелінк страшенно зрадів і часто тиснув Рейно руку. Молодий чоловік запитав у мене про кращих музикантів Опера-Комік, та я знала лише одного, Жійєро, за дорученням якого передавала іноді записочки дамам.

Наступного дня о пів на одинадцять Жійєро прийшов з трьома іншими: двоє принесли з собою скрипки, один — віолончель. Коли зайшла панночка в своєму китайському пеньюарі, вони вже сиділи навколо рояля.

— Ах, мадемуазель, — сказав Жійєро, вклонившись, — ви хочете розучити новий танець і ви обрали чудесний менует Боккеріні. Це буде прекрасно у вашій інтерпретації!

Вони заграли. Справді чудесна музика! Але панночка зупинила їх, щойно вони почали. Їй хотілося, щоб музиканти грали повільніше, урочистіше. «Lento, maestoso»², — говорила вона. Жійєро і другий скрипаль не погоджувались. «Arioso, allegretto»³, — твердили вони. Вона насистувала їм, намагаючись показати, як треба грати.

— Пардон, мадемуазель, — сказав віолончеліст, — де ви це чули? В Німеччині, може? Боккеріні треба танцювати в атласних черевичках. — І він заграв, ніжно, швидко. Вони ніяк не могли дійти згоди, та врешті музиканти поступилися і почали грати повільно. Мадам Гаде також сказала, що грати треба повільно, якщо їй не зраджує пам'ять. Вона зробила кілька па, явно наслідуючи когось, і раптом пирснула від сміху. Отак, повільно, ще повільніше. Та за мить панночка знову крутила головою. Ні, це не те, що грав той віолончеліст в будинку навпроти. Вона засперечалася з Рейно і той погодився, що в дитинстві вони чули іншу музику, хоч пізніше він завжди вважав, що це був менует Боккеріні. Втрутився пан Рінгелінк.

— Чекайте, — сказав він роздумуючи. — Чи не на карнавалі це було, коли Маріон їхала в пансіон? І чи не Дьорстінг вчив її цього танцю?

— Ні, — відказав Рейно, — його звали Янсон.

— Янсон? — перепитав пан Рінгелінк. — Ага, тепер пригадав. Це був Йонас. Ну, це дуже просто, запросити сюди Йонаса телеграмою, для нас він, звичайно, приїде. Мадам Юблон, будь-ласка, відішліть телеграму!

Не важко було помітити, що пан Рінгелінк

¹ Видатий італійський композитор та віолончеліст (1743—1805).

² Повільно, урочисто (італ.).

³ Співуче, не дуже швидко (італ.).

нічого не шкодував, аби задовольнити доччині бажання. Рейно пояснив мені все. Панночку переслідує ідея фікс. Вона забрала собі в голову, що не буде щасливою, поки не навчиться танцювати саме цей танець.

— Можна думати що завгодно про ідею фікс, — сказав він, — та вони існують. І якщо від цього залежить щастя чиєсь, то байдуже, чи це ідея фікс чи щось інше.

Я й раніше мала підстави думати, що почуття його до неї було чимсь більшим, аніж звичайна симпатія. Але тільки тепер, коли я побачила, як він робив усе можливе, щоб допомогти їй навчитися цього танцю, я зрозуміла, яка це людина. Дивно, його кликали тільки на ім'я, і лише іноді казали «доктор». Хтозна, як склалася б моя доля, якби я зустріла такого чоловіка в мої кращі роки.

Днів через десять панночці стало значно краще. Проте вона все ще була квола, і кризь її фарфорові щічки просвічували жилки, а фігуркою вона скидалася на сімнадцятирічну. Лікар наполягав, щоб вона і далі приймала пілюлі й мікстури і не вставала з ліжка; Рейно, проте, заявив, що все це зайве. Її батькові він сказав:

— Тут все залежить від музики, пане, від танцю, який не виходить у неї з голови і якого вона не знає. Коли ми його знайдемо, для всіх нас настане чудесний час.

В ті дні було багато гостей. Квартет приходив кожного ранку, іноді ополудні. В цьому не було нічого дивного, адже щедрість господаря не знала меж. А Рейно не брав ніякого іншого гонорару, крім коробочок російських цигарок.

Серед відвідувачів один, безперечно, був її поклонником: пан Рооденбург. Йому, очевидно, наше життя здавалося химерним — з усією цією музикою і суперечками про па танцю. Він був надзвичайно чемний і часто повторював, що він віддає себе в розпорядження пана Рінгелінка.

Часто приїздили друзі з Голландії. Багато друзів. Прізвищ їхніх я не пам'ятаю. Це були молоді подружжя, літні панове, але всі без винятку веселі люди, в будь-який момент готові танцювати, аби була музика. Всюди, в салоні й кімнатах, можна було побачити бокали і тарілочки з ласощами. В місті господар зустрічався також з іншими приятелями, він розмовляв про них з дочкою.

Панночка, певне, відчувала потребу звірити комусь те, що лежало в неї на серці. Вранці, ще в ліжку, вона подовгу розмовляла з мадам Гаде, а коли я допомагала їй одягатися, то й зі мною. Якось вона розповіла про одного добродія, батька того самого Мораліса. Виявляється, він тепер дуже бідував. Пан Рінгелінк запропонував йому гроші, але він відмовився. Мати Моралі-

са серйозно занедужала. Батько приїхав в Париж і розшукує сина, бо в Лондоні його не виявилися. Панночка багато думала над усім цим.

Потім прибув добродій, викликаний телеграмою з Голландії, огрядний, добродушний чоловік. З собою він привіз двох приятелів — вишукано одягненого пана, спершу тихого і скромного, але потім досить галасливого (його звали Евєр), і довготелесого худого чоловіка, майора у відставці, зовні схожого на артиста. Вони розмовляли по-французьки, але я ледве розуміла їх.

Один з добродіїв, Янсон або Йонас, був саме тією людиною, що мусила розв'язати непорозуміння з танцем. Музикантів попросили прийти якнайраніше; це було на початку жовтня, стояв ясний сонячний день. Заходячи в салон, я кожного разу бачила, як цей добродій, надто вже товстий, щоб танцювати, дрібними кроками ходив по кімнаті, відгортаючи поли свого піджака. Потім він зупинявся біля Жійєро, постукував пальцем по його скрипці, і пояснював, як треба грати. Він хотів, щоб вони грали значно повільніше. Потім він знову піднімав поли свого піджака й говорив: «Comme Ça, comme un prince, comme un ra-opp»¹. Він мав на увазі павича. Всі сміялися: мадам Гаде закривала рота хусточкою, а добродій Евєр передражнявав його, повторюючи «ра-opp». Внизу я побачила Рейно.

— Та він просто смішний, цей знавець павиного менуета, — вигукнув він, бігаючи по вестибюлю.

Після сніданку заняття тривали. І знову спалахнула дискусія. Спочатку пан Йонас заявив, що музиканти нічого не тямлять в темпі, що він показував щось зовсім інше. Після цього він сів, вперто затряс головою і сказав, що ніколи навіть не чув про Боккеріні, не може бути, щоб це був Боккеріні.

Жійєро зауважив:

— Я й сам починаю вірити в це. Але нас попросили грати танець, якого ніхто не знає.

Тоді заговорив пан Рінгелінк. Він цілком слушно зазначив:

— Я гадаю, мусить бути хтось, хто знає цю мелодію. І оскільки наш приятель Йонас аж ніяк не належить до тих, хто може сам писати музику, значить він чув її від когось. Чи не правда, Йонасе? І якщо він ще пам'ятає, від кого її чув, ми спробуємо знайти його.

Добродій Йонас кивнув і назвав ім'я. Обличчя пана Рінгелінка спохмурніло.

— Ця дама серйозно хвора, — сказав він. — Але я негайно напишу Валевейнові. — Тоді спохмурнів і став дуже мовчазний Рейно.

Після цього хазяїн і Йонас сиділи в низь-

¹ Отак, як принц, як павич. (франц.)

ких кріслах і дуже довго про щось розмовляли. Коли я знову зайшла з ліками, вони все ще сиділи й говорили. Я зрозуміла: мова йшла про батьків Мораліса.

Панночка стомилася і мовчала, біля її уст лягли скорботні зморшки, і час від часу вона поглядала на мене. А навколо — люди, що думали тільки про танець: вони сміялися і жваво розмовляли, наче нічого серйозного не сталося. І тільки вона одна розуміла справжній зміст того, що відбувалося: йшлося про її одужання.

І хоч добрий Йонас не міг вже сказати музикам нічого нового, він приходив кожного ранку і намагався втовкмачити їм, чого він хоче. Він наспівував і дріботів ногами по кімнаті, та вони його не розуміли, хоч як він старався. Іноді з ним приходив майор. Йому я не довіряла: надто вже пильно поглядав він на панночку, причому аж ніяк не невинними очима. Пізніше я почула, що він відвідував також двох голландських балерин, Крестьєн і Легань, і розповідав їм про все, що відбувалося в нашому домі, хоч і знав про сварку.

В похмурі і дощові дні, що настали після цього, ми зазнали одного удару за одним. Панночка перенесла рецидив хвороби, викликаний звичайною простудою. Вона почала кашляти, піднялася температура і довелося знову лягати в ліжку. Мадам Гаде допомагала мені ходити за нею. Та музик ні в якому разі не можна було відпускати. Кожного ранку вони виконували в салоні елегантну музику під сурдинку, а панночка лежала й слухала.

— А чи знаєш, мадам Юблон, — сказале вона, — може мелодія виникне зовсім несподівано. Ах, поки є музика, є надія.

Потім нас покинув Рейно. Я помітила, що останнім часом він дивився на неї якось дуже вже меланхолійно. В короткому листі він написав їй, що, на жаль, більше не зможе грати з квартетом, бо мусить виїхати. Спочатку цей раптовий від'їзд видався мені дивним, та з деяких слів панночки я зрозуміла, в чому річ. Вона часто розмовляла з ним про Мораліса і якось спитала, чи не згодиться він поговорити з Даніелем і чи не передасть йому, що вона вже покарана і тепер схаменулася. Рейно завжди відповідав, що краще зачекати, нехай вона спершу вивчить оцей танець. Вона, проте, була дуже нетерпляча і наполягала. Звичайно, для нього це було вже занадто. Він і без того зробив усе, чого могла вимагати дружба, і для чоловіка, серце якого сповнювали зовсім інші почуття, її прохання стали краплиною, що переповнила чашу. Багато дивного буває в житті. Я твердо переконана, що з ним вона була б щаслива, та, виходить, не завжди щастя й кохання ідуть поруч.

Без чоловіків в домі стало спокійніше. Перед різдвом хазяїн поїхав на якийсь час в Голландію, де в нього (я вперше про це почувла) була ще дружина. Панночка ніколи про неї не згадувала. Замість нього приїхала його сестра Пульхерія, дуже мила жінка, до якої я з першого ж дня відчула велику симпатію. До мене вона ставилася не як до підлеглої, а як до близької приятельки. Крім неї в домі була мадам Гаде, теж душевна жінка. В ті дні, перед новим роком, ми не бачили чоловіків, окрім Жійєро і його товаришів, які приходили кожного ранку.

Потім мадемаузель Пульхерія одержала довгого листа від свого брата. Лист справив на неї велике враження. Спочатку вона поділилася новинами з мадам Гаде, потім зі мною. Він писав, головним чином, про пана Валевейна, батька Мораліса, який переживав велику скруту: син вготив у Лондоні дуже великі гроші на постановку якогось балета; витрати були просто колосальні, що й зрозуміло, якщо згадати, що для кожної з трьохсот танцівниць треба було пошити щонайменше п'ять костюмів, додати до цього ще оклади, в тому числі музикам та іншому персоналу. Мораліс витратив значно більше, ніж одержав у спадщину, і батькові довелося додавати, вже не знаю скільки. До того ж, як з'ясувалося, Даніель не шкодував грошей на подарунки. Батько жив, чекаючи краху. Пан Рінгелінк відвідав його і запропонував свою допомогу: він, мовляв, досить багатий, щоб допомогти молодому чоловікові вийти з скрутного становища. Проте пан Валевейн відмовився, пояснивши чому.

Ми вирішили не говорити панночці про всі ті неприємності, бо це могло погано відбитися на її здоров'ї. Але ми ніяк не могли домовитися, чи треба приховувати від неї другу частину листа, де було сказано таке: «Причиною відмови пана Валевейна від допомоги є те, що його син веде таке життя, якого він не може схвалити. У нього подружка, американська танцівниця, жінка страшенно примхлива, яка розорила вже одного мільйонера і одного лорда». Прізвища наводились. Та навіть не це було найстрашніше, на думку пана Валевейна. Виявляється, ця жінка була вплутана в одну ганебну історію, і хоч її виправдали, поліція проте не випускала її з поля зору. Мораліс же збирався з нею одружитися.

Ми довго радилися, чи треба розповідати це панночці. Мадам Гаде хотіла все приховати, я, навпаки, вважала, що вона мусить знати правду: краще вже зовсім втратити надію, аніж тішитися пустою ілюзією. Відчай болісний, але марна надія ще гірше, — вона вбиває повільно. Мадемаузель Пульхерія погодилась зі мною:

— Краще перенести удар враз і лишитися

здоровою, — сказала вона, ніж сохнути до кінця життя.

І вона все їй розповіла. Коли я через годину після того зайшла до спальні, то помітила на устах панночки посмішку. Вона зробила мені знак, щоб я сіла біля неї.

— Мадам Юблон, — сказала вона, — я не знала, що моя люба тітонька така нерозсудлива. Вона хоче, щоб я забула про нього, бо він має іншу. О, мадам, нащо я стільки років шукала ритм? Тому, що це його ритм. І коли я знайду ритм — я знайду його. Він не житиме з жінкою, позбавленою цього ритму.

Що змінилося б, якби ми приховали від неї листа? Ми, люди, що знаємо ми про любов, хоч би якими мудрим ми себе вважали? Здоров'я її не кращало, навпаки, вона ще більше схудла. Лікар рекомендував м'якший клімат.

Та якось вранці, коли я принесла їй шоколад і вийшла, вона встала з ліжка. Я почула гру на роялі і знайшла її в салоні. На щастя, грубу там вже запалили.

— Я пригадала, — сказала вона, — або ж, принаймні, скоро пригадаю. Я чула мелодію уві сні.

Чи не дивно, що того ж ранку пошта принесла їй лист від пана Валевейна? Він повідомляв про смерть дружини. За кілька годин до кінця вона почала писати лист панночці, та не встигла його закінчити. Лише кілька рядків. Панночка переклала їх для мене: «...Коли я не помиляюсь, адже це було так давно, — пан Йонас танцював у нас павану кастільяну¹. Цього танцю навчив мене батько; в свою чергу він чув від мого дідуся, що виконувати його треба з такою ж маврською урочистістю, як сарабанду — інакше нічого не вийде. Я знаю, що сарабанда — пісня, але він мав на увазі стиль. Замолоду я пам'ятала мелодію, та вже забула. Якщо грати надто швидко, то деякі такти нагадують менует Боккеріні. Павана кастільяна благородніша. Боюсь, що навіть в Іспанії не знають уже цього танцю...».

І ось, хоч яка вона була слабенька й худенька, рум'янець заграв на її запалих щоках, ясно засяяли очі. В ній знову прокинулася молодість і повернула їй красу, вселила надію в серце — сліпе і все-таки віще. Бачити це — ще прекрасніше, може, ніж пережити самому.

ХІ.

РОЗПОВІДЬ ІНШОЇ ДАМИ

Різдво я зустрічала у Рінгелінків. Сумне було свято. Але ж зовсім не для того я попрохала пана Рооденбурга познайомити мене з Рінгелінками. І якби я не відчувала до Маріон такої глибокої, хоч і якоїсь сумної прихильності, я б не лишалася тут так довго. З ван Рооденбургом я познайомилася в Гаазі, де служив мій чоловік, зустрічалася з ним в Лондоні, а пізніше, коли стала вдовою — в Парижі. Цікавість спонукала мене познайомитися з балериною, що зуміла полонити серце де Мораліса. Скажу правду — недоречна цікавість: краще було б усе забути. Та в моєму віці намагаєшся ще, всупереч здоровому розуму, знайти хоч щось для незаспокоєного серця — останні пахощі літа, мрію про щастя, якого не було. Я знаю, це привістка кінця чекання... Після цього не лишається вже нічого, крім самотності, може, спогадів, букетів троянд.

Невдовзі перед цим пан Рінгелінк купив віллу «Мірафіор» неподалік од Ніцци, і коли я йому сказала, що знаю ті місця, бо раніше жила там зимою з батьками, він запросив мене від свого імені і від імені своєї дочки. Я ще не знала тоді, який він щедрий на запросини, і поспішила скористатися з нагоди близько познайомитися з його дочкою.

Скажу зразу — я її полюбила. Ніколи ще не зустрічала я такої ясної і світлої, такої простої і щирої молододі жінки. Не знаю, чи справді вона полонила де Мораліса. Вона створіння неземне. Щоправда, вона живе серед нас, і вона тілесна, бо інакше не буває, але тіло її таке тендітне, що, здається, йому нічого не потрібно, а серце її десь далеко. Її очі дивляться зачудовано, наче ніколи не навчатся розуміти людей. Хіба що поет закохається в неї, мужчина — ніколи. Та ще такий мужчина, як він, — охоплений однією-єдиною пристрасстю і байдужий до жінок. Може, я помиляюсь: адже для мене він, по суті, загадка. Хто міг подумати, наприклад, що він здатний захопитися такою жінкою, як ота американка?

В Ніццу я приїхала одного з перших днів травня. Вже на вокзалі я могла скласти собі уявлення про гостинність пана Рінгелінка — він зустрічав не тільки мене, а й двох добродіїв, одного з яких звали Дьорстінг, а другого Евег. Вони були знайомі і випадково приїхали одним поїздом. На нас чекали два ав-

¹ Павана — старовинний бальний танець, очевидно, іспанського походження, равапа (іспан.), від лат. ravo — павич.

томобілі. Дорогою в Монт-Гро я не виявила жодних змін, але парк «Мірафіора» видався мені розкішнішим, пахощі квітів нагадали дитинство. На віллі я побачила багато нових будівель.

Від Гортензії — камеристки (це дуже красномовна особа, вона все помічає, і з нею треба весь час бути насторожі), я почула, що в домі є й інші гості, і що на обід прийде багатий американець О'Діннел, власник «Пальм». Я пішла відпочити, та вже о четвертій мені довелося вставати, бо внизу хтось грав на роялі, причому так, як може грати тільки віртуоз — блискуче, бурхливо. Така музика може набриднути відразу. А він грав не перестаючи. Виявляється, під моєю кімнатою був музикальний салон.

Спустившись униз обідати, я здивувалась, побачивши стільки людей. Я нарахувала шістнадцять осіб. Мене посадили між паном Евегом, директором (я гадала, що він очолює якесь будівельне підприємство, та виявилось, що це не так), і молодою жінкою, Еленою Розенгоф, подругою Маріон. Евег спитав, чи я прийхала сюди, щоб відпочити — як він і пан Дьорстінг, професор, що теж почував себе трошки негарзд. Потім він заговорив про природу і особливо захоплювався пальмами і, звичайно, помаранчевими деревами¹.

— Чи знаєш край, де зріють помаранчі?² — продекламував він, в захваті дивлячись у вікно і на море вдалині.

Я побачила ще трьох молодих жінок. Одна з них була подругою Маріон, прізвищ інших двох я не можу пригадати. Та найбільш примітивними особами були О'Діннел, що не доторкнувся до жодної із запропонованих страв і сердито дивився в свою порожню тарілку, і його дружина; за ними нафарбована, як клоун, дама — леді Памела Броксеп, і маестро Хлепскі — традиційний артист-віртуоз, або, вірніше, геній. Він займав місце між паном Рінгелінком й леді Памелою, які геральдично сиділи з боків і, не відриваючи від нього захоплених поглядів, наперед смакували кожне його слово. Він же тільки те й робив, що швидко їв. Покінчивши з цим, він відсунув тарілку, сів зручніше, сперся ліктями на стіл і включив свій мовний апарат, яким володів не менш майстерно, ніж фортепіано. Якщо вірити його словам, він користувався прихильністю більшості коронованих осіб; на кожну знаменитість він мав у запасі якийсь глузливий жарт. Мені не сподобалось, що панові Рінгелінку, який видався мені щирою людиною, імпонує подібна поведінка. Пізніш камеристка Маріон пояснила мені, що він всіляко намагався розворушити

свою дочку, звідси стільки гостей; маестро ж обіцяв навчити її музики, яку вона особливо любила. Ніжність до дочки — ось що його засліпило. І коли одного чудового дня очі його розкривались, їх одразу ж засліплювало щось інше.

Англійка і американка були однаково несимпатичні. По суті наш хазяїн був байдужий до О'Діннелів, та вони кожного дня присиляли його дочці квіти і він мусив запрошувати їх. Леді ж Памелу він розглядав як придворну даму мессіре маестро. Зустрічаються подекуди дуже юні або, навпаки, вже літні жінки, які, не маючи іншого ідола, починають обожнювати якогось артиста. Я, проте, маю всі підстави підозрівати, що леді Памела робила це не зовсім безкорисливо: вже раніш я чула, що вона вводила музикантів в багаті господи, як імпресаріо.

Пан Рінгелінк наказав прибудувати до вілли чудовий зал для танців, де ми проводили вечори. Танцювали кожного вечора. До послуг тих, хто не танцював, були більярдна, орانжерея і музикальний салон. Приїздило кілька добродіїв, що зупинилися в місті — аргентінець, росіянин і австрієць. Вони експресивно залицялися до Маріон і намагалися всіляко догодити Рінгелінкові. Такі типи — не новина для людини, знайомої з цими місцями: добродушний хазяїн, позолочена дочка, казино, — вони кружляють і пурхають, поки не закриється сезон, а потім щезають.

Я майже не мала нагоди бачити Маріон. Перші враження чекали мене в танцювальному залі. О, яка це була сумна зустріч! Невже я бачила приму-балерину, яка лише два роки тому виступала з таким тріумфом? Коли її запрошували на танець, вона морщилася і підводилася з таким виглядом, немовби страшенно втомила і змушена виконувати якусь повинність. Танцювала вона з якоюсь урочистістю, несподіваною для її тендітної фігурки. Ця урочистість особливо дивно виглядала в нових американських танцях. І лише коли вона танцювала з батьком вальс, я помітила посмішку у неї на устах. Витонченість її рухів змушувала думати, що для неї цей танець значив більше, ніж для інших. Для нас танець — розвага, іноді коротка радість. Для таких же людей, як вона, народжених для танцю, він те саме, що світло для метелика. Шкодою, що не бачила її в балеті. Того вечора я зрозуміла, що аж ніяк не хвороба тіла зломилася в ній танець. Я вже не відчувала до неї ні крихти неприязні, тільки співчуття, потребу захистити її.

Про Мораліса я почула раніше, ніж гадала, і, власне, не про нього, а про його батьків. Краще б я цього не чула. Того ранку я трохи пройшлася з Маріон, потім провела її у музикальний салон і пішла в більярдну, бо зовсім не хотіла слухати рапсодії маестро. Там,

¹ Натяк на те, що голландці полюбили оранжовий колір, колір прапора королівської династії Оранських.

² Цитата з Й. Гете.

біля вікна, стояли добродії Дьорстінг та Евег. Смакуючи сигари і портвейн, вони водночас захоплювалися синім морем. Спочатку вони розмовляли по-голландськи. В Гаазі я навчилася трошки розуміти цю мову, та моїх знань було замало, щоб стежити за розмовою. Почувши ім'я де Мораліса, я сказала, що одного разу зустрічалася з лондонським режисером. Тоді пан Дьорстінг зауважив, що був його вчителем географії і вже тоді знав, що з нього нічого путнього не вийде. Як він казав, це був мотяга, який тільки й думав що про жінок, людина, позбавлена почуття обов'язку. Обидва добродії знали його батька, нотаря Валевейна; минулого року в нього померла дружина. І тут заговорив пан Евег: повільно, значущо, зверхньо. Виявляється, що він був директором найбільшого похоронного бюро у себе на батьківщині і як такий часто зустрічався з високопоставленими особами. Похорон пані Валевейн також доручили йому. Проте він розчарувався в нотареві, якого завжди вважав дуже заможною людиною. Син пустив на вітер стільки грошей, що батько не зміг навіть гідно поховати свою дружину: похорон був за другим розрядом. За перевезення небіжчиці все-таки довелося заплатити добрі гроші, бо пан Валевейн схотів, щоб її поховали в маленькому селі біля річки, де він мав садибу. За гробом ніхто не йшов, крім чоловіка. Пан Валевейн забажав звичайну могилу, хоч там був фамільний склеп. Більш того — він не поставив пам'ятник, відмовився навіть від надгробка, про що пан Евег дуже шкодував, бо мав великий запас мармуру різних кольорів і, крім того, був зв'язаний з скульпторами і каменотесами. Добродії поговорили ще трохи в тому ж дусі, а потім повернулися до теми про сина, блудного сина, якщо вірити їм. Все-таки директор, виявляється, чув, що тижнем пізніше де Мораліс відвідав кладовище; потім він заїхав, як казав професор, до батька. Пусті балачки. Я питала себе, нащо я слухаю все це. Авжеж, нащо? Невже він і досі ще для мене не такий, як усі інші? Невже і я втратила танець?

Лише перед гонгом на сніданок я побачила, що Маріон виходить з музикального салону. Я спитала, чи добре грав для неї маестро. Вона глянула на мене і обличчя її змінилося: замість стомленої посмішки на ньому з'явився лукавий вираз. Вона взяла мене за руку і запропонувала поснідати у неї в кімнаті.

— Мадам Юблон, — сказала вона жінці, що слугувала, — подбайте, щоб мадам Рюзо дістала іншу кімнату, але тільки не над музикальним салоном: мадам не терпить рапсодій. Я також.

Мадам Юблон засміялася:

— Якщо панночці не подобається маестро, то чому б не сказати про це хазяїнові?

— Тому що мені нав'яжуть іншого, — відповіла вона, — і хтось, що гратиме той.

Вона звернулася до мене:

— Ви, мабуть, погодитеся зі мною: не все те музика, що грають на роялі; і мелодія, яку насвистують, може вразити тебе глибше, аніж найблискучіша композиція. Мій батько дає мені надто багато, бо не може дати одного.

З цієї хвилини ми розуміли одна одну. Ми не називали того, про кого думали, але я знала, що вона розуміє мене так само добре, як я її. І тому я залишилась тут довше, ніж збиралася. В тій метушні, що панувала в домі, Маріон весь час відчувала потребу в спокійному житті, і хоч були інші люди, що ставилися до неї з великою прихильністю — її тітка і мадам Гаде — найбільшу втіху їй давало товариство камеристки і моє, двох літніх жінок, з яких принаймні одна знала, що таке втрата.

Правда, іноді мені чимало таки коштувало зусиль, щоб і далі лишатися тут. Скільки людських обличчь побачила я протягом кількох місяців, скільки було вимовлено слів різними мовами? Скільки проспівано пісень, виконано танців? І, головне, скільки було музики? Танці, о, танці — і вдень і вночі, наче не було в житті інших радощів, іншої розради. Танці були симптомом, що з певного часу помічався уже всюдю, і всі знають, як поширилася ця пошесть з початком війни.

Серед людей, що їх мені доводилося бачити, траплялися порядні, але їх було небагато, так само як і серед музики, яку я чула, було мало хорошої.

Моя балакуча камеристка Гортензія розповіла мені про грішки інших гостей. А їм, певне, вона розказувала про мене. Її чоловік, перукар Шоду, мешкав тут-таки в домі; йому це було зручно. Він розповідав їй багато анекдотів про гостей. Леді Памела Броксopf щодня замовляла собі в кімнату дві пляшки червоного вина, від ревматизму, як казала вона, а в шухляді комода вона сховала столове срібло, яке Гортензія забрала назад. Ящик маестро був повний-повнісінький *jujubes*¹). Він був такий неохатний, що Шоду завжди дезинфікував руки після того, як зачісував його. Далі — подруга Маріон, мадам Цецілія Фінк, особа з невинною зовнішністю. Вранці вона і мадемуазель Мюйак ішли на кухню і обговорювали там з кухарем десерт. І в результаті — безліч всіляких тортів та морозива. На щастя, крім десерту, Корнель, кухар, не хотів нічого міняти в своєму меню.

Мадемуазель Мюйак, запрошена на про-

¹ Плоди грудної ягоди (франц.), застосовувались колись в медицині для виготовлення відхаркувального.

хання маестро та містера О'Діннела, приїхала на початку липня з двома поклонниками — сербом і голландцем. Ці панове зупинилися, щоправда, в місті, та цілими днями крутилися тут, від сніданку і до пізньої ночі. Обом переадресували свою прихильність Маріон, але Мюйак не брала цього близько до серця, бо О'Діннел приділяв їй досить уваги. Я вже згадувала порядних людей. Названі особи завершували список індивідів, що надто вже вільно розуміли поняття «совість», деякі інші приїхали пізніше. Це була маленька, але добірна колекція авантюристів, яка примусила мене пригадати те, що розповідав якимось про подібних суб'єктів один мій лондонський друг, сер Ренделлс Боулдер, поліцейський суддя. Розмовляючи якимось увечері з паном Рінгелінком, я згадала його ім'я і помітила, як серб нашорошив вуха. Я навіть подумала тоді, що треба б попередити хазяїна, та, як згодом з'ясувалося, він зовсім не був такий вже наївний.

Пан Рінгелінк належить до тих людей, які можуть довго щось терпіти, ніяк не виказуючи свого невдоволення, а потім діють так несподівано і оригінально, що просто дивуєшся. Повернувшись одного разу з прогулянки, я побачила, як він і його сестра, посміхаючись і вклоняючись, проводжають серба й голландця, які сиділи вже в автомобілі. Все ще посміхаючись, мадемуазель Пульхерія підійшла до мене й сказала:

— Він завжди такий, мій брат: дуже добрий, але не простак. Він замовив автомобіль і запропонував оцим опудалам негайно забиратися геть, не сказавши їм нічого, окрім того, що їх обличчя перестали йому подобатись. Звичайно, він має якісь інші підстави, але не скаже про це навіть мені. Цікаво, чи не з'являться автомобілі тут ще, може, й не раз.

Через два дні на зміну тим опудалам прибули інші, їх було навіть четверо, а трохи пізніше з'явилося ще більше. Спочатку приїхала стара знайома, мадемуазель Ферварк. Маріон з батьком, а також молодші подружки, мадам Розенгоф і мадам Фінк, зустріли її дуже радо. Це була приємна сива дама з обличчям кольору жоржини. Виявилось, що вона директриса пансіону в Брюсселі.

Приїхала вона не сама, і з добродіїв, що супроводили її, двоє явно належали до категорії опудал. Це були два професори танців, португалець Котінго та бельгійець Вангейгем. І що дивно — вони з першого ж дня подружили з професором Дьорстінгом, який трохи сумував після від'їзду свого друга Евега, а тепер знову відклав свій від'їзд. Четвертим з нових гостей був ювелір, теж з Брюсселя, який приїхав на запрошення пана Рінгелінка показати свою колекцію коштовностей. Я не помічала, щоб Маріон носила

якись прикраси. Лише днів за десять перед цим вона наділа на мізиниць простеньку каблучку. Мадам Гаде сказала, що її подарував їй батько на карнавалі. Мадам чудово пам'ятала, що того вечора Маріон танцювала менует. Помітивши, що вона наділа цю каблучку, батько одразу ж вирішив подарувати їй щось коштовніше. І хоч вона поставилася до цього байдуже, він купив їй дорогі прикраси. Він і тоді виявив свою щедрість: усі дами мусили що-небудь собі вибрати. Я не хотіла зловживати його добротою, та він побачив, що мені сподобалось красиве намисто з дрібних перлин, і ввечері воно вже лежало в футлярі на моєму столику. Я не знала, як повернути подарунок, щоб не образити його, і тому вирішила поки що залишити його у себе — до слушної нагоди.

Та незабаром я вирішила, що залишатися тут далі мені не слід. І ось чому. Якимсь в саду до мене підійшов пан Дьорстінг і, на мій подив — з ним я взагалі мало коли розмовляла, — сказав, показуючи на пана Рінгелінка, що йшов попереду:

— Наш друг втратив розум. Хоч він і багатий за мене, та не думайте, що він мільйонер. Можу вас запевнити: щоб утримувати такий дім, як тут, треба купу грошей.

Я вже не пам'ятаю, що він ще говорив. Та, правду він казав чи ні, але я подумала, що не маю права так довго користуватися гостинністю господаря. І я сказала Маріон, що виїду наступного тижня, щоб вирушити, нарешті, в давно задуману мандрівку. Вона засмутилася, і на очах її заблищали сльози.

— Мадам, — сказала вона, — я б хотіла, щоб поїхали всі, а ви лишились. Ви і я — нам досить самої тиші.

Я відчувала, що поруч мене подруга, подруга, якій я можу стати в пригоді. Я сказала: — Як тільки ви напишете, я зразу приїду.

В останній тиждень мого перебування тут з'явилися нові гості, і відбулися драматичні події. До пана Рінгелінка приїхав друг з Голландії, пастор-домініканець. Вони часто довгу сиділи в кабінеті, бувало, до пізньої ночі. Багато часу забирала у пана Рінгелінка кореспонденція, і часто він серйозно розмовляв з сестрою, прогулюючись вздовж газону. Я довідалася, що він незабаром поїде в Голландію — в справах.

Потім приїхав за своєю дружиною доктор Розенгоф, спокійний чоловік, з яким розмовляти було не дуже цікаво. Мадам Гаде сказала, що він друг де Мораліса. За ним з'явилися мадемуазель Крестьєн, балерина, яка разом з Котінго та Вангейгемом показала кілька нових танців — уанстеп, тустеп, шімі, а також ритмічні рухи негрів під одноманітну музику.

Кожного вечора влаштовували бал, і тому

що було два професори, Маріон наважилась, нарешті, показати танець, якого маестро навчав її три місяці. Вона вийшла в костюмі епохи Людовіка шістнадцятого. Танець був схожий на пантоміму, але всім дуже сподобався і всі захоплено аплодували.

Після цього відбувся несподіваний спектакль. Проходячи ранком повз музикальний салон, я почула запеклу суперечку — сперечалися маестро та леді Памела з одного боку і професори — з другого. Вони кричали і грюкали кулаками по столу. Котінго називав маестро кретином, а Вангейгем — каторжником і злодієм. В холі з'явилися пан Рінгелінк і пастор. Почувши гармидер, вони поспішили в салон. Котінго підбіг до них і тицьнув їм під ніс ноти: на заголовному аркуші стояло його прізвище. Як виявилось, маестро розучував з Маріон його павану; крім того, це взагалі була не кастильська павана, як той запевняв, а просто алгарвенська павана, яку танцюють селяни. Котінго був сам не свій. Він сів за рояль і заграв; Вангейгем тримав перед паном Рінгелінком ноти і показував; сам пан Рінгелінк погладжував бороду. Леді Памела ридала. Нарешті пан Рінгелінк сказав:

— Виходить, звичайна алгарвенська павана, мужицький танець, цілі три місяці,— і вийшов із залу.

Годиною пізніше перед під'їздом став автомобіль. Маестро і леді Памела зайняли в ньому місце. Пан Рінгелінк вклонявся, як заведений, а присутні, усміхаючись, спостерігали цю сцену. Під пальмами поважно походжав домініканець з молитовником в руках — мальовнича постать, біле з чорним. Маріон, що дивилася у вікно, відвернулася. Сцена з комедії, та аж ніяк не фарс.

Наступного дня поїхав Котінго — теж в автомобілі. Мені так і не пощастило розвідати причини, як, втім, і те, чому припинилось знайомство з О'Діннелами.

Перед від'їздом я почула, що чекають іншого маестро для Маріон. І все через отой танець! Чи навчиться вона його танцювати? Які прекрасні і які сумні були її сині очі, коли ми розлучались.

ХІІ.

РОЗПОВІДЬ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО СУДДІ

Моя подорож по Іспанії нагадувала чимсь дитячу гру, яку мені довелося спостерігати одного разу в домі мого приятеля в Роттер-

дамі. Діти кидали по черзі гральну кість і відповідно до числа, що випадало, пересували свою фішку в кружечок, де був номер, або якийсь малюнок, що означав якусь подію в житті, радісну чи неприємну. Сенс гри полягав у тому, що можна було наздогнати, або навіть випередити суперників. Потрапивши в тюрму, треба було чекати визволення, а в разі смерті доводилося починати все спочатку. Метою гри був вигравш: тверді круглі медяники, розгризти їх могли тільки діти.

Мандруючи, я грав роль одного з учасників гри, не маючи ніякої іншої мети, крім задоволення своєї архіпоганої цікавості. Інших учасників гри приваблював вигравш, хоч розуміли його кожен по-своєму. Не знаю, чи виграв хто-небудь насправді, зате добре знаю, що дехто програв. Я щиро бажав, щоб один з гравців програв. А одній з учасниць гри не пощастило: вона померла і вже не могла почати все знову. З чотирма партнерами мені доводилося зустрічатися раніше, і саме це пояснює мою цікавість.

Можуть запитати, невже я їздив по Іспанії слідом за чотирма іноземцями, що ніяк мене не обходили, тільки для того, аби взяти участь у азартній грі? Скажу відразу: подорож не була викликана якоюсь певною потребою, і тільки моя дружина була іншої думки: вона твердила, що мені потрібен відпочинок, щоб виликуватися від хронічного катару шлунка, на який я хворів цілу зиму. Цієї мети я міг би досягти значно простіше, якби не намагався керуватися в своїй роботі тільки почуттям обов'язку, забуваючи про милосердя.

— Все одно ти себе не переробиш, — сказала моя дружина. — Такий вже ти є — безжалісний. — Вона мала рацію. Мені буквально доводиться розриватися між милосердям і обов'язком, і все-таки я докладаю всіх зусиль, щоб насамперед додержуватись закону. Вже шістнадцять років я роблю своє діло, але хорошим суддею ніколи не буду, хоч би через те, що надто вже цікавлюсь прихованими рушіями людських вчинків. Варт лише їх виявити, і одразу зникає потрібна об'єктивність. І на вирок, в такому випадку, впливає почуття милосердя, гідне, звичайно, похвали, але не завжди корисне для загального добра. Але, скоро я виглошую суворий вирок (на термін не більше трьох місяців), як одразу починається серйозний розлад шлунка — доказ того, що я поганий суддя. Не будемо, проте, перебільшувати. Данстен, «hanging judge»¹, одержує рахунок на солідну суму від свого лікаря після кожного капітального вироку, виглошеного ним.

Отже, я вирушив в мандрівку, щоб відпо-

¹ Суддя-вішатель (англ.).

чити, причому в Іспанію, оскільки моїй дружині заманулося, щоб я водночас склав собі ширше уявлення про Мурільйо¹. Так, я познайомився з творіннями Мурільйо, що безперечно пішло мені на користь, але не це було найцікавішим в моїй подорожі. Дуже корисний був мені Вуд, слуга, що супроводив мене.

Гра почалася на іспанському кордоні, де ми пересідали в інший поїзд. До мого купе зайшов чоловік, який — я пригадав — виступав свідком в справі Спенклі, справі, що її Данстенові довелося лишити відкритою. Він схуд, він просто-таки погано виглядав, та й одягнений був не краще. До відходу поїзда він кілька разів визирав у вікно вагона і вибігав у коридор, немовби чекав на когось. Брови в нього були насуплені; відчувалося, що він чимось стривожений. Його прізвище було Мораліс, і раніше він виступав в одному з великих мюзик-холів як танцівник, коли я не помиляюся. Його схвильованість одразу впадала в око. Спершу він дістав зі свого саквояжа нотний папір і записав кілька нот, потім видобув путівник; відтак папку з газетними вирізками; потім «Таймс» тижневої давності, де почав читати оголошення. У мене була книга цікавих спогадів, і я перестав звертати на нього увагу.

Першим кружечком був Бургос. Першими в ньому опинилися я з Вудом; слідом за нами прибув танцівник. Перший в готелі одержав кімнату я. Спустившись униз, я зазирнув до книги приїжджих — обережність, яку рекомендую кожному. Нижче свого прізвища я виявив, крім ім'я Мораліса, ще два знайомих прізвища. Одне з них справді належало Діні Спенклі, артистці; друге — графині Рюзо. Те, що Спенклі — танцівниця, яку свого часу підозрювали в отруєнні і шантажі — знайома Мораліса, знав кожен. Та не кожен знав, що графиня також мала з ним щось спільне. Проте я гадаю, що їхні взаємини були невинного характеру, а тому не буду про них говорити. Не знаю, випадково, чи умисне вона брала участь у грі, в усякому разі вона опинилася в кружечку того ж самого дня. Часто випадок і умисність ідуть поряд.

Зайшовши в ресторан, я виявив, що танцівники сидять за окремими столиками, спиною одне до одного. Графиня здивувалась, побачивши мене, і ми обмінялися кількома словами. Колись мені траплялося грати в клубі в шахи з її чоловіком, який працював при французькому посольстві.

Тепер я здогадався, кого Мораліс намагався побачити з вікна вагона — мадам Спенклі. Вона весь час поглядала на двері, з чого я зробив висновок, що наш кружечок іще не заповнений. Чергового гравця я зу-

стрів увечері на вулиці під рекламою кінематографа (в Іспанії кіно захоплюються ще більше, ніж у нас). То був Моффат, небезпечний злочинець, якого можна було засудити вже двічі, якщо навіть не брати до уваги його американського списку злочинів. Звичайно, він був заодно з Спенклі. Більш того, я підозріваю, що свого часу він був її законним чоловіком. Що він замислив? Знову шантаж? Якщо судити з того, як виглядає Мораліс, небагато можна було з нього витягти. Проте багато чи мало, та коли з'явився Моффат, чекай злочину.

Готуючи мені прибор для гоління, Вуд сказав (його номер містився поряд з номером Мораліса):

— Дивні ці іноземці, сер Ренделлс. Спочатку між танцівниками почалася сварка, в номері, що поряд з моїм. Я чув, як дама зойкнула: «Я уб'ю тебе!» А ще за десять хвилин вона сказала: «Мій любий». Чи карається погроза убити, пане?

— Авжеж, Вуд, — відповів я, — безперечно карається. Проте я гадаю, що такі слова досить часто можна почути в розмові між чоловіком і жінкою, отже нікому й на думку не спаде звертатися в подібних випадках до судді, та чи певен ти, що саме вона сказала це танцівникові? Мені здається, вони не розмовляють між собою.

О пів на восьму Вуд приніс чай і обернувся до мене:

— Вони розмовляють, пане, вони разом поїхали в автобусі готелю на вокзал, а перед цим побіжно оглянули місто. Швейцар сказав, — поїхали в Мадрид.

Чомусь мені також схотілося якнайшвидше оглянути місто. Невже гра так мене захопила, що я вже поспішав досягти чергового кружечка? Чи, може, мені не давала спокою цікавість? І справді, чому танцівники приїхали в місто окремо, а поїхали з нього разом? І ще оцей Моффат. Обов'язок, однак, вимагав від мене, щоб я побував хоча б у кафедральному соборі. Я зауважив, що, оглядаючи визначні місця під час подорожі, часто бачиш одні й ті самі обличчя. В церкві я зустрів графиню. Пізніше, милуючись середньовічними міськими воротами, я знову побачив її. Мабуть, вона ще не знала, що Мораліс пересунувся в наступний кружечок.

Опівдні вона вже знала. На вокзал вона прийшла до того ж поїзда, що і я. З вагона вийшли учасники гри, які запізнилися, — три дами, двох з яких графиня встигла ще обняти. Вона махала їм рукою і гукала: «Au revoir!»¹

В Мадриді мені не пощастило викроїти для музею стільки часу, як хотілося б. Звичайно, я уважно оглянув усі картини, але з деякими з них хотілося б познайомитися детальніше.

²) Мурільйо (1617—1682) — видатний іспанський художник.

¹ До побачення! (франц.).

Я бачив мадонну роботи художника, якого теж звали Моралісом. Це була незвичайна картина: білява мадонна! Саме місто цікавило мене мало, і все-таки я залишився в ньому довше, ніж збирався.

Усі гравці були тут, всі зупинилися в єдиному на всю Іспанію розкішному готелі, усі, крім Моффата. І всім, очевидно, не хотілося бути там разом. Я гадаю, подорож графині справді випадково збіглася з мандрівкою Мораліса, та коли вже так вийшло, вона, певне, не хотіла б бачити тут ні Спенклі, ні голландських дам, яким вона мене відреконструювала. То були якесь мадам Гаде і молодша дама, хвороблива на вигляд. Я зробив висновок, що ця остання була однією з головних учасниць гри. Третя була камеристка. Дещо я вже скоро зрозумів з тих поглядів, що ними ці дами міряли Мораліса і його супутницю — в ресторані, холі і взагалі всюди, де вони їх бачили. Безперечно, Мораліс грав головну роль, але, на щастя, намагався не загострювати становища. Він нічим не виказував, що знайомий з графинєю, але ж я це знав. Із Спенклі він лише зрідка обмінювався кількома словами. Другого дня багато що для мене з'ясувалося завдяки Вуду, який зовсім не цікавився мистецтвом і тому мав більше вільного часу. Ранком того дня я зустрів Мораліса в банку і бачив, як він одержував гроші. Після ленчу він стояв у холі і щось схвильовано говорив управителю, показуючи йому бумажник. Жести його були досить промовисті: щось пропало. Управитель знижував плечима і взагалі мав розгублений вигляд. Підійшов другий добродій. Я чув, як він сказав: «Кишеньковий злодій». Вуд, що ходив купувати мені тютюн, глянув на Мораліса з його бумажником і підморгнув мені — фамільярність, якої він досі ніколи не дозволяв собі. Я був дуже зацікавлений, а тому залишив це поза увагою і зробив йому знак іти за мною в кімнату для куріння. Він шепнув:

— Шукайте жінку, сер Ренделлс. Сердега, його обдурила міс Спенклі. Я бачив, як вона переходила вулицю, і на тому боці на неї чекав якийсь чоловік. Я пішов за нею навзирці. Вона передала тому чоловікові пачку грошей, він перелічив банкноти. Потім вона повернулася назад, і обличчя в неї було таке, немовби цей тип викликав у неї відразу. Я пішов слідом за ним, аж до невеликого готелю, що за поштою. Спритний хлопець і, як мені здалося, міцний. Його легко впізнати — праву брову перетинає рубець.

Я подумав: Моффат. Отже, все-таки шантаж, причому з участю жінки.

— Коли в тебе немає ніяких нагальних справ, — сказав я, — не випускай його з поля зору. Це Моффат, якого розшукують у Лондоні.

— Цілком можливо, — зауважив Вуд, — він гугнявить по-американському. Паршива парочка. А з Моралісом може погано кінчитися. Вчора пізно ввечері, коли ви лягли спати, я пішов за ним в танцзал, — якесь підозріле кубло. Мораліс розмовляв там з танцівницями і танцівниками. Коли вони вийшли, Моффат уже крутився поблизу. На вулиці Мораліс і жінка посварились. Він відштовхнув її від себе і хотів утекти, але вона міцно вцепилася в нього. Вона мало не кричала: «Я вб'ю тебе!» Тут любовна пристрась, сер Ренделлс, не інакше. А коли пристрась так захоплює людину, то вже добра не жди.

Я й сам розумів це. Танцівник не хотів лишатися в одному кружечку з танцівницею, танцівниця не випускала його, а її, в свою чергу, переслідував отой огидний тип.

І тут виникло ускладнення. Уже втретє я пішов до музею. Якщо не помиляюсь, я вже казав, що коли оглядаєш всілякі визначні місця, часто бачиш одних і тих самих людей. Цього разу я побачив мадам Гаде, що стояла перед мадонною Мораліса (прозваною Divino, 1509—1586). По-французьки вона розмовляла краще за мене, але з акцентом.

— Художник, — сказала вона, — має таке ж прізвище, як цей худорлявий добродій в нашому готелі. Чи не знаєте, де він? Мені б хотілося дещо поспитати у нього про танці. Дама, з якою він був, ще тут, але я з нею не знайома.

Я відповів, що, на жаль, нічим не можу їй допомогти.

Дозволено запитати: чому мадам виявляє таку цікавість? Чому вона, щоб розпитати його про танці, хотіла побачити його там, де ніколи не бувала? Якщо судити з її віку, її спонукали до цього аж ніяк не ніжні почуття. Коли ж я в свою чергу поцікавився, чи не стомила мандрівка її молоду приятельку, вона відразу стала стриманою. А втім, симпатична, розвинена жінка. Вона звернула мою увагу на деякі деталі в картинах Мурільйо.

Через два дні я виїхав, переконаний, що зустріну ще всю компанію. В Толедо я приїхав перший. Там є лише один готель, на маленькому майдані, похмурий, як замок з привидами. Оглядати там майже нема чого, крім кафедрального собору, деяких зразків ковальського ремесла і якоїсь подоби кадетської казарми. Я справився з усім цим до полудня. Під час обіду танцівник і танцівниця сиділи за одним столиком. Отже, вони знову знайшли одне одного. Пізніше прийшла графиня. Спершу вона здивовано подивилася на танцівників, потім посміхнулася до мене і, підійшовши, сказала, що милувалася тут архітектурою.

Як іноді помиляєшся! Танцівники були ду-

же люб'язні одне з одним, наче між ними знову панувала цілковита згода. З ресторану вони вийшли попідруч.

Я ще не спав, коли годинник пробив годину ночі. Нараз в сусідньому номері пролунав постріл. Я вибіг у коридор і побачив там Вуда. Прибігли порт'є і хазяїн і почали по черзі грюкати в двері. Нарешті двері відчинились і на порозі став схвилюваний і енергований Мораліс.

— Ні, тут не стріляли, — сказав він, — я нічого не чув. — Ліва рука у нього була обв'язана рушником. Отже, він поведився як джентльмен.

Вранці Вуд сказав мені, що Мораліс виїхав рано сам.

— Пристрасть, сер Ренделлс, — повторив він.

Графиня залишила Толедо того ж ранку, але іншим поїздом. Ще пізніше поїхала пані Спенклі, в супроводі Моффата (їх бачив Вуд). «Що ж, — подумав я, — нехай ці четверо перші досягнуть чергового кружечка, може на той час взаємини їхні з'ясуються».

Отже, не тільки погроза убити, а й замах на життя. Вуд, можливо, мав рацію, кажучи, що спроба не вдалася. Та що я міг тут вдіяти.

Опівдні в готель прибули три голландські дами, і я вирішив з'ясувати, яку участь беруть у грі вони. Після обіду, в душному, погано вентильованому салончику, я почав розмову з мадам Гаде, яка сиділа там з молододу дамою. Я розповів їй щось про Толедо і, на мій подив, вона запитала, чи нема тут якогось кафе чи мюзик-холу, де танцюють: мовляв, вони цікавляться танцями, головним чином народними. Це дало мені змогу легко перевести розмову на Мораліса.

— Спробую вам допомогти, мадам, — сказав я. — Шкода, що пан Мораліс тільки-но виїхав, він, звичайно, більше став би вам у пригоді.

Молода дама (її прізвище — мадемуазель Рінгелінк) відклала журнал, який досі тримала в руках, і глянула на мене. Я вів далі, звертаючись до другої:

— Він дуже поспішав, коли виїжджав, причому залишив супутницю, досить ексцентричну даму. Мав місце інцидент. Сьогодні вночі грюкали в двері його номера. Думали, що там сталося нещастя: чули револьверний постріл. Та з'ясувалося, що це помилка. Цілком можливо, однак, що Мораліс поранив собі руку.

Молода дама підвелася і швидко вийшла з салону. Перш як піти за нею, мадам Гаде сказала, що я можу не завдавати собі клопоту, шукаючи кабаре з танцями.

Тепер я знав, хто з цих дам є зацікавленою стороною. А втім я пригадав, що Мо-

раліс мав славу донжуана. Отже я міг би трохи раніш догадатися, чим пояснювався інтерес дам до танців. Але яку ж роль грала ця бліда мовчазна дама? Досі вона лишалася на задньому плані і ніяк себе не виказувала.

Рано-вранці я виїхав і на якийсь час втрапив їх з поля зору.

В Кордові на мене чекав сюрприз, найяскравіше переживання за весь час моєї подорожі, подія, яка захопила мене так, що я навіть не запам'ятав, в Севільї чи в Кордові є чудова колекція робіт Мурільйо. Як твердив мій путівник, ні в якому разі не можна було втрачати нагоду з'їздити в екіпажі до церкви, що стояла приблизно за п'ять миль від міста. На березі зеленого струмка я побачив село, що складалося з кількох убогих, старих халуп, розкиданих навколо галявинки з трьома високими евкаліптами. Під одним з дерев стояв екіпаж. Я побував у церкві, де мене нічого не зацікавило, а коли вийшов, побачив на галявині чоловіків, жінок, дітей, що утворили коло. Бренькали гітари, стукали кастаньєти, проте якимось надто повільно. Підійшовши, я побачив у центрі худорлявого іспанця і молоду жінку з косами, одягнену в чорне. Мабуть, це була гітана¹. Вони танцювали, не торкаючись одне одного. Рухи їх були граціозні і водночас урочисті. Іноді жінка бралася за кінчики своєї чорної спідниці і розтягала її за спиною. Повторюючи її рухи, чоловік повільно виступав круг неї. Щось величне було в їх позах: так малював вельмож Веласкес. Я схвилювався — я, що зовсім не розумівся на танцях! І це почуття було викликане красою того, що відбувалося. Навколишня обстановка викликала думки про класичний сільський театр: саме отаким уявляв я його в школі, коли вивчали латинську поезію. Якщо судити з радісних і збуджених вигуків глядачів, вони також були в захваті. Одна несподіванка змінювалася іншою: тримаючи в руках два бокали вина, іспанець-танцівник підійшов до мене і, простягнувши мені один бокал, вигукнув:

— Your health, sir Randells². — Це був Мораліс — з перев'язаною рукою і обличчям, що сяяло в екстазі. Ще в Толедо я відчув до нього якусь симпатію. Тепер я потиснув йому руку. Він сказав, що цей танець — павана, що він ніколи не знав його повністю, що довго розшукував його, і ось, нарешті, знайшов. При цьому він весь час цілував гітані руку. На моє запитання, чи не збирається він показати цей танець на естраді, він заявив:

— Він надто прекрасний для цього. — А коли я між іншим запитав, чи не має він наміру і далі подорожувати по цій країні, очі

¹ Циганка-танцівниця в Іспанії.

² За ваше здоров'я, сер Ренделлс (англ.).

його заблищали.— Авжеж. Обов'язково! — відказав він.

Дозволено запитати: чого ж він хотів іще? Адже він знайшов свій танець і звільнився від неприємної йому особи? Повернувшись у місто, я знову побачив його. В екіпажі і з чемоданами. Цілком можливо, він іще не почував себе в безпеці від Спенклі.

З Кордови дорога веде, як правило, в Севілью. Значить, там ми зустрінемося знову. Так воно й вийшло. Та не пробув я й п'ятнадцяти хвилин в готелі «Лондон», де звідусіль чути було американців, як постукав Вуд. Він зайшов, підморгнув і сказав:

— Прибули, сер Ренделлс, усі, раніш за вас. Голландські дами в лівому крилі. Танцівники в окремих приміщеннях — номер такий-то і номер такий-то. Ви можете побачити звідси, це з протилежного боку внутрішнього дворика.— Він показав мені на жалюзі їх напіврозчинених вікон.— А поруч, чи знаєте ви, хто поруч? Моффат.

Севілья — приємне, дуже гарне місто, я б радо залишився в ньому на тиждень-другий. Тут можна гуляти жвагими вулицями, вздовж річки, чудовими алеями в затінку дерев, можна також побачити багато цікавого, та я не буду зупинятися на цьому, бо моя розповідь — не нотатки мандрівника, а звіт про любовну гру. Учасників я бачу щодня; крім того, мене часто інформував Вуд, кожного разу пророкуючи, що добром це не кінчиться. Зупиняюся на двох найважливіших подіях.

В цьому місті є школа, де, як я довідався, навчаються танцівники, що виконують іспанські танці в мюзик-холах Іспанії і всієї Європи. Вечорами там влаштовуються виступи для іноземців, які, розмістившись вздовж двох довгих стін залу, можуть замовити будь-який танець, не тільки андалузький — болеро чи сегідилью, а й танці інших провінцій — малагуенью, арагонську хоту, фолію і не знаю вже що іще. Прийшовши туди, я побачив своїх супутників по мандрівці. Мораліс і Спенклі сиділи окремо, графиня і голландські дами разом. Під час паузи на середину залу вийшов якийсь добродій і сказав, що хтось з публіки просить виконати один маловідомий танець; сподіваються, що його вдасться показати завтра ввечері. Я вирішив прийти: після тієї зустрічі на галявинці за п'ять миль від Кордови я почав цікавитись танцями.

Я постарався зайняти місце в перших рядах. Супутники по мандрівці теж були тут, крім Мораліса. Під час паузи той самий добродій оголосив, що один славнозвісний танцівник виявив бажання виконати старовинну павану з сеньйоритою такою-то й такою-то. Всі, хто брав участь в грі-мандрівці, включаючи мене й Вуда, були приголомшені, поба-

чавши Мораліса, який виходив з жінкою в чорному. Велика чорна шаль вкривала її голову й плечі. «Тепер тільки дивись», — сказав я собі. Я відразу ж помітив, як хвилюється молода голландська дама, що сиділа в протилежному кінці залу. Вона дивилася, не відриваючи очей, на її щоках палав сухотний рум'янець. Я б не повірив, що можна так довго дивитися, навіть не зморгнувши. Коли танцівник зробив жест, немовби розтягаючи щось у себе за головою, і велично пішов круг своєї дами, яка в свою чергу повторила цей жест, розтягнувши у себе за спиною шаль, я зауважив, що бліда дама почала вистукувати кінчиком тифельки такт. Наприкінці павани, коли залунали захоплені вигуки, танцівник і вона подивилися одне на одного. Це був погляд людей, які розуміли все без слів. Можна було не питати, чому Мораліс продовжував мандрівку по Іспанії. Тимчасом Вуд стежив за Спенклі. Коли ми повернулись до готелю, він сказав:

— Готується щось погане, пане. Американка кусала губи, у неї в сумочці револьвер, вона брала його в руки.

І все-таки друга подія була для мене несподіванкою. Два учасники вибули з гри.

Я пізно засидівся в кімнаті для куріння, переглядаючи старі газети, після чого повернувся в свій номер. Мене злякав Вуд, що стояв у темряві.

— Тихше,— прошепотів він і, взявши мене за руку, підвів до вікна. Крізь шпарини жалюзі я побачив освітлені вікна з протилежного боку.— Швидше,— сказав Вуд,— бо буде пізно.— Я побачив дві постаті, які боролися; одна з них упала.— У нього ніж,— вигукнув Вуд і вибіг з кімнати. Я побіг слідом за ним. За хвилину він з двома слугами уже мчав вгору сходами. Коли ми підбігли до тієї кімнати, двері, на мій подив, виявилися незамкненими. Моффат навіть не почув, як ми зайшли. Він порпався в дамській сумочці. На ліжку лежала Спенклі, спливаючи кров'ю. Сила була на нашому боці, і Моффат підняв руки. Було далеко за північ, коли ми давали свідчення поліцейському чиновнику. Кожен, хто подібно до мене часто стикається із злочинами, змушений в своєму ставленні до жалюгідного людства хитатися між двома полюсами — суворістю і співчуттям. В даному випадку я вирішив, що буде краще, коли Моффат дістане своє тепер, і що не варт переносити це на колись. Щодо його жертви, то тут вирок уже був ні до чого.

Остання подія зіпсувала мою подорож, і я вже подумував про те, щоб повернутися додому. Проте за планом, що його я склав собі, я мусив ще відвідати Гренаду, а тому довелося залишитись ще на тиждень. Що ж до випадкових супутників по мандрівці (я назвав їх спочатку гравцями, та, можливо, во-

ни були пішаками в грі), то я сподівався, що вже їх не побачу. Доля, проте, забажала, щоб гра лишилася грою до кінця. На щастя, небезпечні кружечки вже залишились позаду.

Я не пошкодував, що поїхав у Гренаду. Місто само по собі сподобалося мені мало, але там, де містився готель — напівдорозі до пагорба Альгамбра,—було просто чудесно: чисте і свіже повітря, тиша і якийсь суто східний спокій. Тут я зустрів голландських дам і графиню. Про Альгамбру — одну з найпрекрасніших споруд, які мені тільки доводилось бачити — я написав для власної приємності широкий трактат. Отже, я можу не зупинятися на цьому предметі. Хочу лише на закінчення згадати один маленький епізод, який дав мені багатий ґрунт для роздумів.

На одній з головних вулиць міститься крамниця рідкісних речей. Зайшовши туди купити інкрустовану шкатулку, я побачив голландських дам. Велика чорна мереживна шаль із золотою облямівкою вкривала плечі молодшої дами і, огортаючи її, падала до ніг. Дама ж захоплена гладила її рукою. Я подумав, що вона радиться з другою дамою, чи варт купувати. Та, очевидно, ціна видалася їй надто високою: вона обережно згорнула шаль і поклала назад.

В той час як я питав про ціну шкатулки, зайшов Мораліс. Він невимушено привітався зі мною, наче моя присутність тут його нітрохи не здивувала, взяв шаль і розгорнув її навпроти світла. Потім він покликав хазяїна і запитав про ціну. Я почув: тисяча п'ятсот песет. Він одразу ж поклав її назад (та й зрозуміло, адже зовсім недавно його пограбували), попрощався і вийшов з крамниці. Тепер настала моя черга включитися в гру. Я підозріваю, що він бачив, як молода дама стояла з шаллю на плечах, і йому здалося, що вона згадує при цьому отой танець. Я бачив, якими очима дивилися вони на шаль. Може, завтра її вкрадуть, і хіба не є обов'язком судді запобігти злочинові? Оглянувши шаль, я переконався, що це справді надзвичайно тонка і красива річ, зроблена вона з мережива у вигляді троянд. Отже, я купив її. Доручивши Вуду довідатись, де зупинився танцівник, я надіслав шаль Моралісу з такою запискою: «Пане, дозвольте мені, як прихильнику танцювального мистецтва і на знак подяки за виконання павани подарувати Вам цю шаль. Певен, що в ній Ваша партнерша танцюватиме граціозно і з гідністю».

Я залишив місто, перш ніж він зміг повернути подарунок. Я не знав, хто буде його партнершею, але доля не даремно кидає людей з одного місця в інше, в товариство одне одного, звідси і моя частка участі в грі.

XIII.

РОЗПОВІДЬ ЮВЕЛІРА

В перші тижні здавалося, що розгром неминучий, але наші вистояли і скоро ми пройнялися вірою, що з допомогою союзників здобудемо перемогу. Ті, кому пощастило втекти через кордон, не мали жодних підстав для нарікань; мої справи йшли навіть краще, ніж перед цим. Особливо маю я дякувати Габріелі — це її заслуга, що першого ж дня війни ми спакували всі коштовності і залишили Брюссель; таким чином ми врятувалися самі і діло змогли вести далі. Вона в мене дуже хороша — ясний розум. З другого боку, однак, вона надто вже добра, і це часто спричиняється до всіляких неприємностей. Усі люди здаються їй симпатичними, і всіх вона хоче приголубити. І якщо вранці я, буває, зароблю сто франків, опівдні вона позичає вже комусь двісті, і мені доводиться записувати це в спеціальну книгу, наче я якийсь банкір. А дочка навіть перегнала матір. Якби не вони, я б давно вже розбагатів. Проте варт мені тільки про це заговорити, як вони починають сміятися з мене і кажуть, що коли б не вони, я сидів би зараз в Брюсселі і, напевне, без копійки в кишені. «Ти плутаник», — часто каже мені Габріель, а Наталі лише сміється. Звісно, я розумію, що не можу одразу збагнути що до чого, проте вони перебільшують. А тим часом нам довелося взяти до себе, в нашу й без того тісну квартиру, мадемуазель Ферварк і мадемуазель Гонінгблом, яка прожила у нас чотири місяці. А чому? Та тільки тому, що вони опинилися в тому ж поїзді, що й ми.

— Поки у нас є дах над головою, — заявила моя дружина, — вони залишаться тут.

Що ж до мадемуазель Ферварк, то її перебування у нас виявилось корисним: саме вона розповіла дочці Рінгелінка, що ми тут, і завдяки цьому мені пощастило купити чимало коштовностей, здебільшого тих самих, які я продав її батькові два чи три роки тому. В моєї дружини добре серце, і знайомство триває. Я гадаю, що свого часу стану власником усіх цінних прикрас, які вона ще має.

На мадемуазель я заробив небагато, і все-таки це вигідне діло. В перші місяці війни

усі поспішали продати свої коштовності; скоро, проте, з'явився попит і ціни піднялись. Цим і пояснюється, що кожного разу, коли мадам Юблон приносила якусь дорожчінність мадемуазель Рінгелінк, я мав змогу давати високу ціну. А за деякі речі платив навіть більше, ніж сам взяв свого часу у Ніцці. Для мадемуазель це була несподівана удача. Їй були дуже потрібні гроші, вона багато витратила, а батько допомагав дуже мало — знову ж таки через війну. Отже, знайомство виявилось корисним для обох сторін.

Крім того, коли чесно казати, мадемуазель і нам дуже стала в пригоді. Тут треба згадати також мадемуазель Ферварк, як на свій вік жінку дуже життєрадісну. Саме завдяки їм в наші душі (я маю на увазі дружину, Наталі і самого себе) вселився веселий біс, про що, однак, не варт особливо розводитися.

Мадемуазель Гонінгблом (у неї в Амстердамі мануфактурна торгівля) втекла разом з мадемуазель Ферварк з Брюсселя в Париж — в ті перші дні всюди була велика паніка.

— Ми не маємо права залишати беззахисних жінок напризволяще, — заявила Габріель. І ось ми всі опинились спочатку в готелі, потім у цій темній квартирці, і за все платив я. Жінки швидко подружили. Мадемуазель Гонінгблом виявилася чудовою господинею. Та й мені вона чимало допомагала. А через тиждень мадемуазель Ферварк прийшла з грошима і з сенсаційною новиною, що знайшла свою найулюбленішу ученицю: вона мешкає на вулиці, що за нашим будинком. Так з'явилися ще дві приятельки — мадемуазель Рінгелінк і мадам Юблон. Коли б всі вони були такі тихі і спокійні, як голландська Гонінгблом, я міг би вести свої справи дома. Та, на щастя, для цього знайшлася інша місцинка — кафе «Латур», куди заходили також інші ювеліри. А ополудні ми збиралися в «Жуарді».

Хоч мені подобалися всі ці жінки, та перевагу я віддавав мадемуазель Гонінгблом і мадемуазель Рінгелінк, звісно, після дружини і дочки. Та й між собою у цих двох завжди був лад. Обидві щирі й скромні, завжди готові допомогти. Мадемуазель Рінгелінк жінка досить жвава, але іноді вона виглядала такою сумною, що навіть мені ставало не по собі. Вона, очевидно, ще не отямилася після тієї любовної історії, про яку я чув у Ніцці. Один казав одне, другий інше, а правди не знав ніхто. Якщо вірити мадам Юблон, вона зустріла свого коханого в Іспанії, і тиждень вони були щасливі, мов діти в раю. Коли, однак, треба було вирішувати, вона злякалась — кажуть, через якусь там шаль. Дивна історія. Я нічого не второпав,

таж недаремно Габріель каже, що я завжди все плутаю і сам себе збиваю з пантелику. Ну, що ж, коли маєш справу з каратами, не можна надто захоплюватися плітками.

Гаразд, все це мене не обходило, інакше я сказав би їй: «Дитинко (звичайно, «дитинка» в фігуральному розумінні, бо їй уже за тридцять), дитинко, ти помиляєшся: він напевне тебе кохає, це кажу тобі я — людина, що добре вивчила людей». Проте я давно вже дійшов висновку, що нема нічого небезпечнішого, як втручатися в любовні діла — на цьому тільки програвеш. Варто третьому втрутитися в чвари закоханих — і всю вину звалять на нього. Через це, коли на рік пізніше до мене прийшов Мораліс, я вирішив промовчати. Хто йому дав мою адресу? І звідки він довідався, що одна каблучка, з тих, що я йому показував на його прохання, зроблена в Голландії? Адже він одразу показав на неї, навіть не роздивившись до пуття. То була дитяча каблучка, не дуже дорога; мадемуазель анітрохи не шкодувала за нею, коли продала мені. Ні, ніхто без особливої на те причини не піде до ювеліра, який не має навіть своєї крамниці, щоб купити таку дрібничку. Потім я розвідав ще більше. Виглядав він не дуже добре, а втім, тоді так виглядали майже всі. І все-таки через місяць він знову прийшов до мене, цього разу до «Латура», і купив старовинну брошку з червоних коралів, яку я також придбав у мадемуазель. При цьому він подивився мені просто в очі, наче перевіряючи, чи правду я кажу, і спитав:

— Пане Алделісте, може вам відомо, що дама, якій належить ця брошка, продає також інші цінні речі, наприклад, вироби з мережив?

Я відповів, що вона продає тільки свої коштовності (я знав про це від дружини), бо вони їй не потрібні. Довідавшись від мене, що вона добре знайома з нашою родиною, він попросив папір і конверт, написав листа і попрохав передати їй. Я віддав лист дружині, а вона подерла його на шматки.

Але, як я вже казав, це було на рік пізніше. Якби це трапилось раніш, я б, може, нічого не приховав, щоб зробити їм приємне. Тепер, проте, я гадаю, що зробив правильно, інакше вона б з ним зійшлася чи помирилася (в тому разі, якщо між ними була сварка, чого моя дружина не знала). Сприяти їхньому зближенню я не хотів, бо чув про нього погане, притому з різних джерел. Щоправда, не можна брати всерйоз усе, що базикають люди. Часто багато що говорить лише з єдиною метою поклепати язиком; сказане підхоплюють ті, кому теж нема чого сказати, трохи переробляють на свій смак, бо ж не всі люди однакові, і ось — пішли чутки. А чутки здебільшого недоброзичливі.

Якщо вони серйозні, їх називають наклепом, хоч, може, це й не малося на увазі, оскільки наклеп переслідує одну мету — завдати ко-мусь шкоди. І хоч звичайні чутки здебільшого не є наклепом, наслідки часто виявляються однаковими. Тому я завжди попереджаю дружину й дочку — тримайте язик за зубами. Та хай навіть те, що я чув про Мораліса,—пусті чутки, однак річ у тім, що одне й те саме я почув з різних джерел, а в таких випадках мимоволі питаєш себе — чи буває дим без вогню?

Розповідь Аделіни Легань, на мою думку, не більш як дурна плітка. Мадемуазель Ферварк знала цю Легань ще ученицею і вважає її просто брехухою. Мадам Юблон зневажає її за лицемірне ставлення до мадемуазель Рінгелінк, на гроші якої та жила кілька років. Її можна зустріти на Монпарнасі. Вона зовсім пустилася берега, порядна людина не наважиться з нею навіть привітатися. А тому що мадемуазель Рінгелінк не схотіла їй допомогти, вона всіляко намагається її обмовити. Не вірю, щоб Мораліс з такою тягався — він міг би знайти щось краще. «Ах, пане», — починає вона, коли здибає мене в кафе «Латур», і розповідає байки про себе й Мораліса, а потім вимагає, щоб я переказав це Маріон Рінгелінк. Та я не розповідав цього навіть дружині й дочці, мені б лише влетіло за те, що я розмовляв з такою особою, а мадемуазель Рінгелінк однаково не повірила б.

І все-таки він не дуже чистоплотний в особистому житті. Про це я довідався від Жанни Крестьєн, чесноі, розсудливої жінки, яка зберегла почуття дружби до старої подруги. Хоч їй доводиться багато працювати в дансингах і вона страшенно стомлюється, вона проте регулярно відвідує мадемуазель, причому нічого не каже їй про Мораліса. Але коли вона розповіла про нього моїй дружині, та просто вжахнулася, хоч в житті бачила всього.

— Який жах! — вигукнула вона. — І добре, що Маріон не має нічого спільного з тим звіром: краще вже горе, ніж ганьба, і поки я жива, то захищатиму її від нього. Еміль, присягнися, що ти допоможеш мені оборонити її від цієї потвори!

Габріель завжди перебільшує. Звичайно, їй розповіли про нього не дуже приємні речі (я не буду їх переказувати, бо обізнаність на підлоті ще нікому не пішла на користь), але собі я подумав — чи такий вже страшний чорт, як його малюють? Варт лише торкнутися забороненого, і люди стають наче діти — вони вже готові зробити з мухи слона. Кожен, хто хоч трохи знав певні верстви суспільства в Парижі в роки війни, пам'ятає, що тоді було з мораллю. Молоді люди,

що їхали на фронт або приїжджали звідти, вважали її зайвим тягарем. Важко було знайти вулицю, де не було б танцювального закладу. Там шукали розради, там можна було залити горе і потопити в дурмані страх. І тому, хто дихав цим повітрям, як Жаннетон Крестьєн, що заробляла сама собі на хліб, доводилось слухати таке, про що раніш і подумати страшно було. Мораліс також жив в подібній атмосфері, а тому цілком можливо, що й він не уник зарази. Та що, власне, можна було знати про нього достеменно? Адже він жив не в Парижі і лише інколи приїздив з Англії, а там щодо цього не заходили так далеко, як тут. А втім, далеко чи не далеко, — не в цьому річ; та як би там не було, я вирішив: для панночки краще, коли вона буде від нього далі.

В цьому мене переконав лист мого шурика Герарда Квінкела з Гааги. Добре, що адресований він був до запитання, інакше мені довелося б повідомляти подробиці Габріелі. Герард і я завжди розуміли один одного, але для своєї професії він надто довірливий і його легко ошукати, а тому він часто питає поради в мене. Іноді виникали труднощі, бо пошта працювала з перебоями, та він все одно нічого не робив, не дочекавшись моєї відповіді. Завдяки йому я знав про кількість векселів Мораліса, що зберігалися у нього. А тимчасом батько танцівника, до якого він міг би апелювати в разі потреби, був не дуже-то платоспроможний. Раніш Герард покладав надії на спадщину, але тепер і це відпало. І все-таки Мораліс наполягав на новій позичці. Що робити? Якщо він відмовить, Мораліс одержить її від когось іншого і при цьому на умовах, що знижують цінність колишніх векселів. Я порадив Герардові звернутися до батька, що він і зробив. Нотар оплатив вексель, але написав, що надалі не буде оплачувати боргів сина. Після того, як ми навели довідки, з'ясувалось, що він і не зміг би цього зробити: молодий чоловік розтринькав усе. Правда, він ще міг би заробляти танцями, але ж людині в літах це не так-то легко. Отже, хорошою партією його не можна було вважати. І коли я згадував ще різні чутки, що ходили про нього, то моя рішучість захистити мадемуазель Рінгелінк від його зазіхань тільки міцніла. Тепер вам буде зрозуміло, чому я пізніше, коли мені здалося, що він її любить, нічого не сказав їй про це. А вона була переконана, що не потрібна йому.

Так я міркував тоді. І все-таки я їй співчував, бачачи, що вона страждає. Вона часто сумно дивилася у вікно і, бувало, навіть не чула, коли до неї зверталися. Габріель бачить людей наскрізь, і вона теж сказала:

— Вона не з тих, хто побиватиметься через якісь там жалюгідні гроші, навіть коли

їй загрожуватимуть злидні: це їй байдуже. Але в неї таке серце, яке може покохати тільки раз, а потім воно повільно вмирає.

Ні, її турбували не гроші, щодо цього не могло бути жодних сумнівів. Щоправда, батько її переживав фінансові труднощі, я чув про це від одного голландця, проте не думаю, щоб він втратив усе. А тому, як і раніш, я вірив, що зможу продати їй пізніше нові коштовності.

А що, коли вона усе продасть, а допомоги від батька не матиме? Вона зовсім не вміла цінувати гроші. Не минало й дня, щоб Габріель чи Наталі не приходили з новою, що вона знову допомогла якій-небудь з своїх старих подруг по балету. Ці жінки, які колись тішились легкими успіхами, тепер не гребували нічим, щоб заробити. І все-таки вони залишались життєрадісними.

Тиждень два тому дружина сказала:

— Еміль, підійди о четвертій годині до Маріон, вона хоче продати браслет, та гляди, заплати хорошу ціну, я дуже її люблю.

Прийшовши туди, я побачив, крім мадемуазель Рінгелінк, мадемуазель Ферварк та мадам Юблон, іще чотири дами. Сяк-так я вмовився на каналі. В маленькій кімнаті так душило парфумами, принесеними однією з дам, що в мене мало не запаморочилася голова.

— Маріон, — сказала одна, — чому ти продаєш свої чудові прикраси і не хочеш знову виступати?

— Я розучилася, — відповіла вона і підвелася, удаючи, що не може вже танцювати.

І ось дві дами показують їй новий танець, якого навчилися від одного негра. Інші повторюють па, і мадам Юблон бере мене за руку і запрошує також повчитися. Кімната була така маленька, що ми танцювали впритул одне до одного, точніше, тупцювали на місці. Нараз зайшли Наталі і дружина. Габріель почала з мене сміятися:

— Ах, Еміль теж танцює!

А чом би й ні? Я прийшов, проте, заради браслета, тому мадемуазель Рінгелінк заволоділа мене в кухоньку і показала його. Я запропонував триста франків, хоч, можливо, він коштував менше, і вона погодилась. У мене не було з собою крупних банкнотів, і я заплатив дрібними купюрами. Коли ми повернулися в кімнату, я помітив, що вона дала гроші кожній з трьох дам (вони ще танцювали). А як сердито глянула на мене Габріель, хоча вона й не знала, скільки я заплатив. І все-таки вона думала, що замало.

Таке бувало не раз. Тому мені вже раніш треба було знати до чого це веде. Адже мусили ж колись кінчитися її коштовності, чи не правда? І тоді Габріель гляне на мене ще

сердитіше і скаже: «Ну, Еміль, скнаро, еґоїсте, плутанику, ми мусимо допомогти Маріон, і край».

Врешті-решт я перестав уже розуміти, куди зникають мої добрі грошики. Тут було і добросердя Габріелі, і манія мадемуазель допомагати всім і кожному, і тяжке становище дам, і загальна дорожнеча, і нестійкість грошей, і танці, які змушували про все забувати. О, танці! Танцювали — і все. Танцював кожен, хто не був на фронті. Та, зрозуміло, хто танцював, той ні копійки не заробляв.

Я сам танцював, і не тільки тому, що Габріель і дочка мене спокушали. Я заразився, танцювальна манія була наче хвороба — діяла на голову і на ноги. Виття саксофонів проймає до кісток, в голові починали вибивати ритми, мов колеса поїзда — раз-два, раз-два, а під кінець вже й сам не знав, що робиш. Від отих раз-два ноги починали тремтіти і нервово сипатись. І от ти схоплюєшся, береш даму за талію і починаєш танцювати. Все забувалося. Не знаю, чи таке було тоді в мене обличчя як у інших: напружене, немовби застигле від болю, про який не хочеш знати; чи як у людини, що вдихнула газів; чи ж таке, коли думаєш про якусь гидоту.

В тихій частині бульвару Распай був ресторан під назвою «Понтуа́з», освітлений маленькими червоними лампочками так, що ледве можна було побачити, чи дама молоді й гарна. Ми дедалі частіше заходили туди, аж поки не почали проводити там усі вечори, з десятої години й до пізньої ночі. Повертаючись додому, я завжди почував себе страшенно стомленим. Габріель і дочка висіли в мене на руках.

Мадемуазель Рінгелінк сиділа, як правило, за нашим столиком на підвищенні. Тут-таки були мадемуазель Ферварк, мадам Юблон, мадемуазель Жаннетон (для якої танці були роботою) з своїм партнером, а також найрізноманітніші люди, яких ми не знали, здебільшого військові, що приїхали у відпустку — французи, негри, бельгійці, тонкінці, англійці. Вони запрошували переважно мою дочку, високу й ставну дівчину, та не обминали і мою дружину з іншими дамами. Мадемуазель Рінгелінк запрошували рідко, і майже завжди вона відмовлялася, посиляючись на втому. Вона справді була стомлена: її очі на худому й виснаженому обличчі були облямовані темною смугою. Вона сиділа за столиком в своєму простому платті й безрадісно дивилася на колотнечу і метушню навколо. Я завжди давав собі слово бути розсудливим і танцювати не більш як двічі (від отих танців серце моє починало калатати, а ноги не хотіли згинатися), але скоро забував про свій намір. Дружина й дочка не хотіли зі мною танцювати, та варт

мені було запросити мадемуазель Рінгелінк, як вона підводилася, мило посміхалася і простягала мені руку. І тоді мені здавалося, немовби вона не танцює, а літає. Її танець був легший від музики. Мила, дуже мила жінка. Не раз я ладен був сказати їй: «Ах, дитинко, чому ти не знайдеш людину, яка б зробила тебе щасливою,— ти гідна щастя». Та я знав, що вона кохає лише одного, негідного її.

Тут, в дансінгу, у неї не було поклонників. Мабуть, вона приходила сюди тільки з нудьги, або ж щоб зробити нам приємне. Щоправда, один поклонник у неї таки був, літній денді, одягнений бездоганно, колишній голландський військовий і сердечний друг мадемуазель Ферварк, полковник Фрайбон. Він кілька разів підсідав до нашого столика й іноді танцював з нею. А втім, вони здебільшого розмовляли — спокійно й серйозно. Хоч він був, здавалося, непоганою людиною, я все-таки сподівався, що вона не піде за нього, надто вже він був старий, все обличчя порізане зморшками. Значно старший за мене. І хоч як намагався він красиво підкручувати свої вуса, відразу було видно, що він своє вже відспівав.

Невдовзі після того як у мене побував Мораліс, що прийшов купити брошку, я виявив, що вона має й інших поклонників. Першого з них сам я не бачив, та, коли вірити моїй дружині, яка кілька разів зустрічала його у мадемуазель Рінгелінк, він теж був неабиякою персоною. Мадам Юблон сказала, що він працює при посольстві і вже давно прохав мадемуазель вийти за нього заміж. Мабуть, він знову оспівувався їй, та вона й тепер не згодилася. Після цього він більше не приходив і лише присилав квіти.

Був ще один, він також присилав тільки квіти. Мадам Юблон зраділа, почувши його ім'я. Моїй дружині вона сказала:

— Я була б щаслива, якби мадемуазель одружилася з паном Рейно: кращої людини не знайдеш.

Гроші він мав — я в цьому переконався сам. Довідавшись, що я поскуповував її коштовності, він прийшов до мене і попросив показати все, що в мене ще залишилось. Він навіть не поцікавився, скільки це коштуватиме, сказав загорнути в хусточку і забрав з собою. Добре, що мені пощастило при цьому заробити, я знову міг дати Габріелі гроші, щоб вона допомогла мадемуазель. В моїй книзі на неї вже записана чимала сума. Пан Рейно обмежувався квітами і з оспівуванням не поспішав. Як мені відомо, вони навіть не зустрічалися. Дивний світ! В ньому терплять муки кохання значно частіше, ніж здається. То був час злиднів і страждань, і все-таки кохання жило. Ах, кохання! Та краще про це не говорити.

XIV.

РОЗПОВІДЬ КОЛЕКЦІОНЕРА

Хто не був тоді у війську, той сидів дома і чекав кінця, поки буде переможена одна з сторін. Я особисто не вірив, що сутичка скоро закінчиться, навпаки, я вважав, що настав період затяжних воєн, коли стратегія, якої нас навчали, буде ні до чого, і що війна вестиметься всіма можливими способами. Я вважав, що в цей час нема місця людям, що пов'язали свій добробут з мирним життям: настав час людей іншої категорії. 1914 рік означав кінець для таких людей, як я, хоч ми ще якось і животіли. Припускаю, що цей погляд породжений відчаєм; по суті, я ніколи не покладав великих надій на своїх сучасників. Але я був людиною і тому бажав майбутнім поколінням всього найкращого в кращому суспільстві. Я вважав, проте, що це суспільство — діло далекого майбутнього, і його не побачить жоден з тих, що живуть нині. Цілком можливо, що цей погляд виходив почасти з розчарування в житті, яке я тільки тепер почав по-справжньому усвідомлювати. Це дуже можливо; боюсь, однак, що в цьому хаосі не тільки я, а й багато інших питали себе: що вони зробили з свого життя? Ми належали до покоління, яке змужніло наприкінці минулого століття, покоління, яке мало в що вірило і з усього кепкувало. Хіба мало я знав людей, які не задовольнялися своєю професією і які, врешті-решт, щоб хоч якось гамувати спрагло серце, захоплювались мистецтвом чи якоюсь релігійною течією? В свої двадцять років я став ентузіастом-офіцером і цілком можу це зрозуміти. Але те, що я залишився офіцером, хоч ентузіазм швидко зник, і просувався по службі, поки не дістав чин майора, я можу пояснити лише своєю покірливістю рутині. Боюсь, що моє покоління породило безліч отаких безхарактерних людей, і вони були не тільки серед військових. Я виконував що належало не з почуття обов'язку, не з честолобства, не з міркувань фінансового порядку, а лише тому, що примирився з тим, на що мене прирік випадок. Та вже тоді я шукав розради в іншому. Я всім цікавився, усе колекціонував: глиняні черепки, знайдені під час розкопок, метеликів, старовинні книги, гравюри із зображенням танців і національних костюмів, і в цих любих серцю захопленнях минали роки, поки я раптом не зрозумів, що скоро минеться і саме захоплення.

Газет я більше не читав, в них тільки й писали, що про перемоги та поразки, а це означало — поранені і вбиті. Навіть уві сні я бачив мертвих юнаків, що полягли на війні. Випадково чи ні, але кожного разу, коли я брав папку з гравюраами, то натрапляв на зображення танцю смерті. На вулиці всі перехожі ввижалися мені скелетами, в тому числі й я сам. Хвороблива уява? Чи прозорливість ясновидіння, що дається людині раз в житті? Я зрозумів, що мій світильник починає гаснути і незабаром погасне зовсім. Мене не цікавили більше розмови в клубі, я вже не відчував задоволення, спостерігаючи людей в кафе чи в мюзик-холах, як колись.

Авжеж, я добре зрозумів — то була стареча неміч. І тільки товариство двох старих дам давало мені ще якусь втіху, немовби передчуття говорило мені, що скоро стану я безпорадним старцем і вже не зможу перебувати без підтримки. Мені здається, мадам Блондо теж зрозуміла це. Раніш вона ніколи не докучала мені своєю присутністю більш, ніж треба, як і належить економці старого дивака, яким вона мене вважала. Та якось в грудні я помітив, що вона не пішла собі, як завжди, а сіла спочатку на стілець біля столу, а потім напроти мене. Звертаючись до мене, вона звичайно говорила: «Пане Фрайбон», а зараз вона сказала лише «пане», немовби зрозуміла, що не слід мені нагадувати, хто я. І, говорячи тепер про погоду чи тяжкі часи, ця проста душа запитливо дивилася на мене, немовби бажаючи перевірити, чи дає мені якусь полегкість її розмова. Авжеж, добра жінко, ваша розмова давала мені полегкість, і я шкодую лише, що вже не зможу зробити щось для вас, коли настане ваша черга.

Ту, другу, мені прислала сама доля. Вона зупинилася переді мною в Люксембурзькому саду: «Vraiment, vous, cher ami»?¹. Досі я зустрічав її лише двічі — дуже давно в Брюсселі, коли в неї був ще пансіон, і якось тут, в Парижі, в дні слави Маріон Рінгелінк. А тепер вона була моїм «любим другом», cher ami; вона простягла мені руку, приязно глянула на мене своїми веселими невинними очима і пішла зі мною в мої апартаменти, щоб випити чашечку шоколаду. Віднині вона приходила кожного дня, підбадьорюючи мене своїм базіканням — справді як старий друг. Я звав її Клементіною, вона мене Жаном, і в неї не було від мене таємниць. Чому на схилі віку зустрів я цю жінку? Чи не було то милосердя долі, якій забাগнулося довести, що вона не хоче карати самотністю старого любителя насолод в його останні дні? Я твердо знаю, що Клементіна

Ферварк залишиться зі мною аж до кінця. А якщо першою буде вона — я з нею.

Саме вона нагадала мені про Маріон і Мораліса. Маріон жила у вічному страху за свого батька; діла і здоров'я його похитнулись, і все-таки вона не наважувалась виїхати в Голландію, бо, як казала Клементіна, все ще вірила, що зустрине того чоловіка тут, в Парижі. Мене зацікавив цей випадок. Ось вже вісімнадцять років двоє людей кохаються і, незважаючи на це, уникають одне одного. Яка причина того?

— Страшенно по-дурному, — сказала Клементіна, — та, як би там не було, це факт. Не дивуйтеся, Жане, люди роблять трагічні вчинки в силу ідеї, яку в наші роки не назвеш інакше, як дурістю. Ці двоє забрали собі в голову, що для них не існує щастя, бо вони не вміють танцювати разом! Може, в цих несусвітних дурощах — мудрість, але не дуже приємно в це вірити.

— Мені теж, — відповів я, — і тому будемо як і раніш називати це дурощами.

І ось тоді я й Клементіна подумали, чи не зможемо ми навести їх на розум і навчити танцювати разом.

— О, яка б я була щаслива! — вигукнула вона.

Я запевнив її, що зроблю все, аби дати їй це щастя, перш ніж я втрачу сили. Справи мої були занедбані і потребували упорядкування. Я й раніш збирався поїхати з цією метою в Голландію, але дорога лежала через Англію, і, крім того, мене лякала морозка з дозволами, візами і тому подібним, і я раз у раз відкладав свій від'їзд. І ось тепер я вирішив поїхати, щоб для свого душевного спокою зробити хоча б одне добре діло. В Лондоні я сподівався знайти Мораліса. Маріон, яка нічого, звичайно, не знала про це, прохала мене передати привіт її батькові, який жив в Гаазі в домі мадам Гаде.

Те, що я побачив, прикро мене вразило. Рінгелінка я знав, як людину невичерпної енергії. А тепер за ним ходила пані Гаде, зовсім стара, виснажена турботами жінка, що без кінця зітхала і скаржилася на недуги. Про одну з них, бідність, вона не говорила, та про це можна було здогадатися, глянувши як на неї, так і на нього. Він лежав простягнувшись на канапі і ледве міг поворухнутися. Лише після того, як стара дама повторила йому, що я привіз листа і привіт від дочки, він немовби зрозумів. Очі його заблищали і він промовив: «Маріон». Якось пані Беел, що прийшла в гості, дуже здивувалась, довідавшись, що я нічого не знав про його становище. Вона запросила мене до себе і я зрозумів, що їй хочеться зі мною поговорити. Мені й самому хотілося знати більше — заради Маріон.

Ця пані Беел, власниця магазину жіночих

¹ Невже це ви, любий друже? (франц.).

капельюшків, виявилася старою приятелькою Рінгелінків. Вона знала всі обставини.

— Сумна історія, — сказала вона, коли я сів. — Його дружина (вона живе в Брабанті) дуже багата, але підтримують його друзі, яким зараз і без того не солодко живеться. Ах, якби я могла вам усе розповісти! Ви, звичайно, знаєте, що він і його сестра мали великий капітал і, певне, правда те, що війна розорила їх. Та не це головне: ні він, ні стара мадемуазель Рінгелінк (вона померла цієї зими) ніколи нічого не шкодували для щастя Маріон. Ви знаєте, звичайно, та сама доля спіткала нотаря Валевейна. Він теж робив все, що міг, для свого сина, поки не втратив усе. Проте він і досі сподівається, що Даніель і вона ще знайдуть одне одного. Боляче дивитися, як пан Валевейн удає, немовби йому весело і намагається заспокоїти Рінгелінка, а той лише жалібно дивиться на нього і, може, нічого не тямить. Мені здається, що ні він, ні ми всі ніколи не збагнемо, чому ці двоє не змогли знайти одне одного. Рінгелінк майже не може говорити. Єдине, що він ще вимовляє — «Маріон, танець». Авжеж, танець; просто не віриться, що саме це їх роз'єднало. А втім, не хочу більше про це думати. Я запросила вас, пане, щоб спитати, чи не зможете ви щось зробити для Рінгелінка? Він знає про свою близьку смерть, він чекає її, та разом з тим він чекає здійснення своїх прагнень, прагнень всього свого життя — щастя Маріон. Лист, привезений вами, якого прочитала йому мадам Гаде, аж ніяк не був для нас радісним. Маріон, очевидно, не знає, як погано її батькові. Адже ви повертаєтесь в Париж, чи не так? Хай вона напише йому ще, хай напише, що вона щаслива. Ви навіть не уявляєте, що це означатиме для нього.

Отже, ще один, кого треба зробити щасливим, ще один з учасників танцю смерті. Я обіцяв, що найближчим часом Рінгелінк матиме цього листа.

Перед від'їздом я зайшов до нього ще раз. Мадам Гаде, яка сиділа біля канапи, часто витирала хусточкою очі; в другій руці вона тримала духівницю. Вона прошепотіла мені:

— Ах, він нічого вже не розуміє.

Але він розумів. Він простягнув мені руку і навіть посміхнувся, коли з видимим зусиллям говорив мені, що я мушу передати привіт Маріон. Я відповів:

— Хай це вас не турбує, не мине й місяць, як все знову буде гаразд.

І він кивнув мені, і знову простягнув руку.

Я теж намірився був переглянути свою духівницю, з тим щоб дещо в ній виправити. Та коли касир повідомив, що мій капітал не витримав випробувань війни і його щонайбільше вистачить на те, щоб якийсь рік зво-

дити кінці з кінцями, я мусив відмовитись від свого наміру. Мене це не засмутило, тільки жаль було танцівників і двох моїх старих приятельок.

І тоді я вирішив поговорити про фінансові справи з поклонниками Маріон. Як казала Клементіна Ферварк, вони вже багато років були вірні їй і, судячи з усього, жили в достатках. Коли вони її справді так любили, то, певна річ, не відмовляться допомогти. Один з них, ван Рооденбург, жив у Парижі, я знав його. Про другого я розпитав як пані Беел, так і пані Гаде. Остання часто його зустрічала, але пам'ять її вже так ослабла, що вона змогла пригадати лише його ім'я. «Рено, — сказала вона, — або Рейнолд». Пані Беел також ніколи не чула, щоб його називали інакше як Рейнолд, і пам'ятала, як він упав біля Маріон ще тоді, коли та була дівчиною. Невдовзі вона повідомила мене в листі, що розпитувала про нього свого зятя, лікаря в Амстердамі, і, якщо той не помиляється, цей Рейнолд — племінник якогось пана Йонаса, теж живе в Амстердамі. Я не люблю займатися розшуками, крім того я саме одержав візу і мусив їхати.

По дорозі назад я взяв в лондонському консульстві адресу Мораліса. Може, який-небудь Уїстлер¹ і зміг би побачити щось красиве в Шарлотт-стріт туманного дня, та мені вона видалася огидною. Ну, просто вулиця для самогубців. Мене б не здивувало, коли б виявилось, що Мораліс тієї ж думки. О третій годині я знайшов його в темній комірчині. Він напівроздягнений лежав на ліжку; на ньому були брюки від вечірнього костюма і біла краватка, трохи попущена. Можливо, що він повернувся пізно. Це цілком природно, якщо взяти до уваги його професію. Він був явно стомлений і не підвівся навіть тоді, коли я підійшов до ліжка. Та я розворушив його, прямо заявивши:

— Я прийшов, щоб поговорити з вами про Маріон.

Він схопився і зразу ж перетворився на джентльмена. І ми домовились зустрітись за годину в кафе «Тіволі», що міститься неподалік. За цей час я побачив більш, ніж досить. Якщо вони зйдуться, треба буде працювати, а що він може робити? Танцювати? Звичайно, можна й танцями чесно заробляти собі на хліб, це він колись довів, але ж йому було, на мій погляд, під сорок, хоч, може, він і виглядав старішим, ніж був насправді. І чи довго він ще зможе танцювати? Худі щоким й бліді губи красномовно промовляли, що сили його майже вичерпані, і коли мені навіть пощастить їх з'єднати, час і злидні будуть проти них.

¹ Уїстлер Джеймс (1834—1890) — американський художник, якийсь час жив в Англії, за манерою близький до французьких імпресіоністів.

Все це я сказав йому, та він і сам розумів це. Він знав також, що вона завжди його любила, і лише химерне непорозуміння, отой танець, заважало їм з'єднатися.

Раніш, розповідав він мені, він теж був переконаний, що, незважаючи на ніжні почуття, вони не підходять одне одному, бо їхній життєвий ритм — різний; та він давно вже зрозумів, що гармонія цілком можлива. Опір ішов від неї.

— Може, ви назвете це ідеєю фікс,— сказав він, — але це більше, це фаталістична віра: щастя прийде до неї, коли ми станцюємо разом павану кастильяну. Але їй страшно, вона боїться, що ця павана буде нашим кінцем. Коли говорити про мене, я не хочу нічого, крім кінця, та я не хочу, щоб це був кінець і для неї. Тому я стою осторонь — поки вона вірить у це.

Звичайно для мене було новиною, що двоє людей майже двадцять років пориваються одне до одного і не можуть з'єднатися зі страху перед якимось танцем. Але я стояв уже перед порогом, за яким тебе вже ніщо не дивує. Мене не цікавило, дивно це чи ні: адже я сам забрав собі в голову химерну ідею змінити долю двох людей. А коли фаталістична віра Маріон — правда? Ну що ж, значить я теж інструмент в руках долі.

— Обіцяю вам, — сказав я, — що скоро вона повірить в щастя, яке лише тому не буде нескінченним, що все має кінець.

Ми домовились, що він приїде в Париж, скоро одержить звістку від мене. Я попросив його довірити мені музику павани: мені хотілося взнати, що ж в ній таке таємниче.

Він проводжав мене на вокзал, і лице в нього було таке, наче він вперше закохався:

— Ви ще довго танцюватимете! — гукнув я, коли поїзд рушив.

В Парижі я пішов в посольство до Рооденбурга. Я виклав йому суть справи, і він пообіцяв допомогти колишньому шкільному товаришеві, хоч і не був певен, що його допомогу не відхилять. Я спитав його про Рейно, та він його не знав. Щоправда, він пригадував, що в шкільні роки чув ім'я Рейнолд, і більше нічого. Та з мене було досить і цього, — не годиться зазирати в майбутнє так далеко.

Коли, однак, я звернувся до Маріон, то зустрів несподіваний опір: вона поставилась до мене з недовірою. Я розгубився, я не міг пригадати нічого, що могло б пояснити її недовіру — ні в ті дні, коли вона з подругами розучувала в моєму домі італійські танці, ні пізніше, коли мені доводилося бувати в неї. Я звернувся до Клементіни Ферварк. Спершу вона теж здивувалась, та враз здогадалась.

— Ах, Жан, mon bon Dieu!, — вигукнула

вона. — Ми завжди вважали тебе старим гульвісою, донжуаном. Пам'ятаю, ще мадам Юблон завжди називала тебе старим, бо твої вуса вже тоді були сиві. Ах, святий Антоній, як іноді помиляєшся!

Хоч як я наполягав, вона не схотіла сказати, чому мене називали розпусником. Репутація виникла сама по собі, як виникають легенди.

— Клементіно, — сказав я, — ти ніколи не бачила, щоб я повівся з тобою негарно, і ти не зможеш назвати жодного випадку, коли б я зробив це щодо інших жінок, навіть в тому гидкому кублі «Понтуаз», куди ти мене водиш. Невже ти гадала, що я їздив у Лондон і Гаагу для того, щоб заподіяти зло бідній танцівниці? Як тобі не соромно! А тепер я вимагаю, щоб ти повірила в мене так, як ти віриш в святого Антонія і вселила б цю віру в Маріон. Завтра ввечері я чекаю її тут. Якщо вона не прийде, я нічого більше не зроблю для її щастя.

Наступного ранку я встав рано, щоб познайомитися з музикою павани. Перш як сісти за рояль, я подивився на свої пальці. Вони були дуже бліді й сухі. Давно не торкалися вони клавішів. Вони немовби промовляли до мене: «Колишній майоре, колишній колекціонере, невже нам на старості доведеться ще раз грати, брати участь в людській комедії?» — «Авжеж, — сказав я, — іще трошки». І вони грали. І, треба віддати їм належне, таки непогано грали.

Мадам Блондо ввела в кімнату Маріон. Старенька не виказувала ні найменшого здивування, хоч напевне не змогла б пригадати випадку, коли бачила тут молоду жінку. Але вона чула, як я цілий день грав урочисту музику, *lento maestoso*, і ще до приходу гості зрозуміла, що тут має відбутися щось серйозне, щось таке, що скоріше має відношення до церкви, ніж до танцзалу.

Маріон — бліде обличчя, великі очі, худя — була одягнена в усе чорне, без жодної прикраси. Горі рано постарило її, і все-таки щось дитяче було ще в ній. Підійшовши, вона довго дивилася на мене. Вона чекала чогось незвичайного, тому я не вникав у деталі.

— Скинь капелюшок, — сказав я і запропонував їй стілець біля себе перед роялем. Граючи, я не дивився на неї. Після того, як затих останній акорд, я сказав: — Тепер почемо. Встань і танцюй. А в неділю я напишу твоєму батькові, що ти щаслива, невимовно щаслива.

Вона підвелася, наче маріонетка, яку смикнули за мотузок. Я заграв, і вона почала танцювати, повільно, м'яко. Здавалось, вона не торкається підлоги. Вона виконала весь танець, а коли сіла, на щоках її проступив рум'янець. Вона довго дивилася на мене.

— В неділю, — сказав я, — приходить сюди, та не забудь взяти шаль. — І я вийшов з кімнати, щоб вона могла побути якийсь час сама.

Коли я проводжав її додому, вона міцно трималася за мою руку.

Я не знав, чи вийде щось з усього цього. Звичайно, я міг влаштувати їх зустріч, але ж вони зустрічалися багато разів і все-таки знову розлучались, бо їх охоплював страх. Треба було назавжди знищити цей страх, або відмовитись від свого наміру. Тому я послав їй листа з проханням дозволити мені зустрітись з нею в неділю в Люксембурзькому саду. Пройшов дощ, і сонце освітлювало дерева, на яких блищали маленькі бруньки. Ми сіли на лаву. Я розумів, що не моє діло розпитувати її про загадку, якої вона сама не могла розгадати. Моє завдання — допомогти їй зробити вибір.

— Маріон, — сказав я, — я прохав тебе прийти до мене ввечері, та перш ніж ти прийдеш, мені хотілося б, щоб ти усвідомила собі таке: це мусить бути твій перший танець щастя; і тоді я напишу твоєму батькові: ваша дочка перемогла долю, і тепер вона буде щаслива. Цілком можливо, що цей танець буде для тебе останнім, але тоді і для іншого він буде останнім. Так чи інакше — він такою ж мірою танець щастя для іншого, як і для тебе. Якщо боїшся — не приходь. — І м'яко, з притиском, додав: — В такому разі ми більше тебе не побачимо.

Вона палко схопила мене за руку і хотіла щось сказати, але я промовив:

— А тепер я проводжу тебе додому. Постарайся трошки відпочити.

Увечері приїхав Мораліс. Я посадовив його в сусідній кімнаті, розчинив двері і опустив порт'єри. Привітавшись, він не сказав ні слова. Я й сам нервував — я, що наважився втрутитися в накреслення долі і тепер не знав, що з того вийде. Опинитися в смішному становищі — то пусте, не цього я боявся. На щастя, мені не довелося чекати довго. Мадам Блондо відчинила двері і зайшла Маріон. Вона знову була в чорному, але коли скинула пальто, я побачив у неї на грудях троянду. Ще дві троянди вона тримала в руці; в другій руці у неї був пакунок. З нього вона дістала чорну шаль і обережно її розгорнула. Потім, не кажучи й слова, вона встромила одну троянду мені в петлицю.

— Я не стомила, — сказала вона, — я не можу чекати. — І вона накинула шаль на голову й плечі.

— Ти знаєш ритм? — спитав я і взяв перші акорди. Вона випросталася, підвела голову, і, посміхнувшись, кивнула мені. Тоді я взяв її за руку і, все ще усміхнену, пропустив за порт'єри в сусідню кімнату. І зразу ж заграв

lento maestoso. Я чув, як в сусідній кімнаті шелестіли кроки — м'яко, повільно.

Останній акорд я витримав, може, довше, ніж слід. Потім я підвівся і вийшов прогулятися.

XV.

РОЗПОВІДЬ ПОДРУГИ ЮНОСТІ

Коли до мене прийшла стара дама, сподіваючись довідатись що-небудь про Маріон, про яку давно вже не чула (я зустрічалася з нею ще кілька місяців тому), розмова сама собою перейшла на сердечні діла, і я сказала, може, більше, ніж сама того хотіла. Але вона щиро бажала добра своїй вихованці (так вона називає Маріон), і я просто не могла щось від неї приховувати. І чи не однаково, що при цьому вона дещо довідалася і про мене, хоч, звичайно, я зовсім не мала наміру в усьому їй звірятися. Я розповідала їй про складні обставини в житті Маріон, про те, що вона не мала на що жити, про людей, які оточували її в ті похмурі дні. Одне за одним — і я непомітно розповіла їй усе. Що ж, мимоволі станеш балакучою, коли весь час сидиш сама і нема з ким поговорити.

Кожного разу, коли я думаю про те, що сталося, мене проймає жаль. Чому я нічого не зробила, чому я не перешкодила? Звісно, я багато про це думаю, особливо тепер, коли розраховувалася з магазином і нічим більше не зв'язана. Все це я їй сказала.

— І ось бачите, меффрау, я сиджу тут ціліснітькі дні і дивлюся у вікно, і в руках у мене в'язання, і я знаю вже кожну гілочку на отих деревах. Може я помилилась, відмовившись від магазину: адже в клопоті і турботах легше дожити до старості, не дуже дошкуляючи собі гіркими думками. Ах, всі помиляються, один більше, другий менше, а потім настає такий момент, коли раптом бачиш, що вже нічим не зарадиш. І як я могла уберегти когось від помилок, коли так гірко помилилась сама. Хіба мала я право щось радити, коли на карту було поставлено щастя? Кожен мусить клопотатися про своє, особливо коли хоче залишитися чесним. А втім, ви старші за мене, і не мені казати вам про це.

І все-таки я знов і знов питаю себе, кожного разу, коли думаю про це: може, треба було попередити її, тоді, коли я була в Парижі? Можна зрозуміти, чому я цього не

зробила. Я — людина не без упереджень. Даніеля я знала ще тоді, коли нам було по шістнадцять. Потім, щоправда, ми випустили одне одного з поля зору, але я дуже добре пам'ятаю, чим вона була для нього в перший час їхнього знайомства — іграшкою, авжеж, іграшкою, як і інші, та вона була єдиною, що не дозволяла йому гратися з собою. Ви знаєте, що неабияку роль відігравали в тій історії танці — одна з причин, чому я вирішила промовчати. І якби я поїзла до неї з своїми порадами, вона, мабуть, подумала б, що я не бажаю їй добра. Хоч я й не казала їй ніколи, що значить для мене стара дружба, вона, звичайно, добре це знала. Вона ніколи б не повірила, що я нічого вже не чекаю, тому я й вирішила говорити про це якнайменше. Ви, звичайно, мене зрозумієте.

І все-таки вона, можливо, здогадалась: якби в мені лишилася ще хоч краплина ревності, я б не ходила до неї так часто. Ми були найкращими друзями. Мені здається, протягом тих кількох місяців моє товариство означало для неї більше, ніж будь-яке інше. А підтримка їй була дуже потрібна. Вона була така самотня, а тимчасом раніше її завжди оточували дбайливі друзі. Хто лишився з нею, крім вірної Юблон? Звичайно, стара жінка робила все, що могла, ви це знаєте, але сумніви серця — тут вона не могла допомогти. Мадемуазель Ферварк теж була добра жінка, але ви, певне, чули, що вона просто збожеволіла на старості і ні про що інше не думала, крім розваг, прогулянок, танців і т. д. Потім там була сім'я Алделісте, дуже порядні люди. Але вони ніколи не помічали, що діється з Маріон, знали лише, що вона бідує, і багато їй допомагали. Вони часто мені говорили, що в усіх її лихах винен Даніель. А втім, так вважали і всі інші.

Авжеж, я знаю, так думаєте і ви; мене це дивує. Цілком можу уявити, що так гадали люди, які мало знали її, але ж ви знаєте її з дитинства! Я не хочу твердити, що вона його не любила. Ні, вона його аж надто любить, і ось саме це є таємницею. Але ж це зовсім не те, що думали всі.

Сумно, ой як сумно. І чим більше я сушу собі над цим голову, тим важче щось збагнути. Боюся, що ми ніколи не розгадаємо таємниці. Можна цілком зрозуміти помилку, навіть таку, що занастила ціле життя. Хіба мало є подружж, що відсвяткували срібне весілля, які мусили б сказати, що помилилися, коли б вони були чесні? Але ж вони хай хоч спочатку вірили, що кохають одне одного. Помилка ж Маріон значно серйозніша. Вона ніколи по-спражньому не вірила, що кохає його. Вона сама мені це сказала, причому не раз, коли ми до пізньої ночі сиділи в її кімнаті в Парижі. Більш того, посту-

пово у мене склалося враження (хоч вона ніколи не казала про це), що вона кохає іншого. Але ж чому тоді вона так поривалася до Даніеля? Може ви гадаєте, що серце здатне кохати двох? Ні: я знаю, — так само твердо, як те, що не сплю зараз — вона ніколи не кохала Даніеля. Чи можете ви після цього зрозуміти, чому вона завжди поривалася до нього? Цього вона не знала сама. Іноді вона казала, що він зовсім байдужий їй, що він скоріше викликає у неї відразу, що вона холоне і лякається, коли думає про нього. У неї було таке почуття, ніби щось примушує її, ніби вона зачарована. Ось над цим поясненням я й сушу собі голову, поки не чманію. І тоді я думаю: вона зроблена з іншого матеріалу, ніж ти, Алідо, і ніколи ти цього не зрозумієш. Нам — вам і мені — може видатися дивним або хворобливим, що вся суть тут у танці, або, вірніше, в ритмі танцю, який захоплює її такою мірою, що вона нездатна чинити опору (так тягне глибинь, коли стоїш край безодні). Та чи не наша сліпота винна в цьому, наша нечутливість до подібних речей? Правда, ви самі кажете, що завжди страшенно любили танці, та й я не раз відчувала, що ритм може так схопити за душу, що ніколи вже не забудеш його. Та все-таки я розрізняю ритм, який іде від інструмента, і людину, яка грає і танцює. Ритм це для всіх; людина, навпаки, — як би це мені краще сказати — виражає в ритмі саму себе. Тому й виходить, що один піддається чарам, а другий ні, залежно від того, хто грає чи танцює. Для неї ж ритм був над усе — ритм чи щось таке, що стояло за ним.

Чи знаєте, як висловила це вона сама? Якось увечері ми сиділи на канапі. Вогонь у грубі погас, було холодно і ми закутали в ковдри. Нам багато що треба було сказати, але ми нічого не говорили і сиділи мовчки, втупившись просто себе. Раптом вона тісніше притулилася до мене і тихо-тихо сказала, немовби то була її остання в житті думка:

— Це доля кличе мене з іншого світу, я чую той ритм. — Я намагалася переконати її, що то лише хвороблива уява, я робила все, щоб вибити цю думку в неї з голови. Та марно. — Ні, — говорила вона, — мене ніколи не залишить це почуття.

Я сподівалась, що вона кине про це думати, коли знайде спільну мову з Даніелем. Іноді мені здавалося, ніби вона чекає, щоб я заговорила з нею перша. Проте я не наважувалась, бо боялася, щоб мене не запідозрили в корисливості. Адже вона чула, напевне, що дружба між мною і Даніелем не була звичайною друбною. Ах, може, я теж помилилась і не було нічого, крім гри. Авжеж, він такий, причому робить це без будь-якого поганого наміру. Жінка для нього лише партнер в танці.

О, коли б я своєчасно щось порадила їй, якби я її стримала! Чекайте, я прочитаю вам дещо з її листа. Я відразу ж на нього відповіла, та, здається, мого листа вона не одержала, бо скоро я довідалась від пані Алделіста, що вона виїхала з Даніелем. Свого листа вона написала за кілька днів перед тим:

«Це станеться в неділю, так вирішено. Я не насмілююсь, я не можу. У мене таке відчуття, наче я хвора, наче я загину, якщо піду. І я не хочу — моє щастя не там. Ритм повернувся, я відчуваю його сильніше, значно сильніше, я чую його навіть уві сні, він стукає в моїх жилах. Це поклик з іншого світу, і коли я слухаю, мені здається, ніби мене вкривають чорним покривалом. Ні, я не можу, ще до цього дня я мушу втекти звідси».

Тепер уже пізно. Дивно це нам чи не дивно, і як би це не пояснювалося, я вирішила примиритися. Так вже вийшло, і я боюсь, що вони теж не знайшли щастя.

Моя розповідь засмутила меффрау. В очах у неї заблищали сльози. Вона сказала, що їй так хотілося цього, адже вона гадала, що це дасть щастя Маріон. І все-таки, додала вона, її серце ніколи не лежало до цього танцю...

Її міркування мене не переконали: адже за цим ховалося щось глибше, щось таке, чого ми ніколи, мабуть, не збагнемо. Ми не збагнемо навіть всього, що є в нашому власному серці.

XVI.

РОЗПОВІДЬ ЮНАКА

Іноді неможливо пояснити, чому нас вабить щось таке, про що ми раніш і гадки не мали. Ось вже два роки, як я вперше почув цю мелодію, і досі вона не виходить у мене з голови. Я часто її насвистую, сам того не помічаючи. З Мері те саме. Я чую іноді, як вона її наспівує, але коли я її питаю: «Що це ти співаєш?» — вона тільки здивовано дивиться на мене. Ритм цей неможливо забути, а цей танець у виконанні іспанців — найпрекрасніше, що я бачив у своєму житті. Коли б не Мері, я став би, можливо, танцівником. Звичайно, професія не дуже приваблива, про це я багато чув від містера Седжа: мандрування з одного мюзик-холу в інший, жалюгідні заробітки, нічна робота. Ні, важко на це погодитись, особливо коли маєш кохану дівчину. І все-таки це грандіозно, я нічого не можу з собою вдіяти, це щось особ-

ливе, я б усе віддав, щоб так танцювати. Так як Мораліс, але не як інші в мюзик-холах. Я не раз намагався зрозуміти, в чому ж тут річ, та це можна лише відчувати. Один справжній, другий наслідок. Як це виходить? Містер Седж часто намагався нам пояснити, але скоро ми починали про це говорити, як переконувались, що не зрозуміли найголовнішого. Ми не могли прийти до згоди навіть щодо темпу. Мері грає цей танець швидше за мене і робить наголос на першій частині такту; я ж граю м'якше і наголошую третю. Цю мелодію ми почули з нею вперше одного й того ж дня, але потім я чув її сім разів, а вона чотири.

Тоді мені було п'ятнадцять років. Я ніколи ще не заходив до мюзик-холу. Якось увечері, опустивши в поштову скриньку листа до матері, я йшов по Хай-стріт, в Брікстоні, і у вестибюлі ресторану «Стар» побачив фотографію сеньйора Мораліса і його партнерші. Його обличчя одразу привернуло мою увагу, вірніше, не обличчя, а щось в його очах. Як на те зі мною були гроші (виходячи вечорами, я, як правило, залишаю їх вдома), і я купив квиток. В той час я був дуже маленький на зріст і люди звертали на мене увагу. Це був вхідний квиток, а тому що всі місця були зайняті, я став попереду збоку, біля сцени. Пізніше я довідався, що Мері і Джейн стояли навпроти, з другого боку сцени. Поруч зі мною стояв якийсь добродій; коли ми виходили, він заговорив зі мною. Це був містер Седж, архітектор. У Франції він пошкодив собі ногу і тепер трошки кульгав.

Спочатку виступали акробати — мені зовсім не сподобалось; потім троє дівчат — теж нічого особливого. І лише коли завіса піднялася знову, я відчув, що це видовище захопило мене цілком. Здавалось, не було нічого незвичайного, але я був просто сам не свій. Як казав містер Седж, це був модний танець; сеньйор, проте, рухався так, наче його водили на невидимих нитках. Здавалось, немовби ритми йшли від нього, а не від оркестру. Мене не залишало почуття, що ним керує щось таке, чого я не можу бачити. Я, мов зачарований, стежив за найменшим його рухом, а на партнершу майже не звертав уваги. Ніколи, навіть пізніше, коли бачив їх вже кілька разів, я не міг повірити, що вона також танцює. Я висловлююся трохи плутано: вона, звичайно, теж танцювала, але робила це лише тому, що танцював він. Потім вони виконали ще один модний танець і ще один. Глянувши униз у зал, я побачив, що погляди всіх прикуті до нього.

А потім настала черга великого танцю, я б сказав, королівського танцю. Я нічого більше не бачив — ні сцени, нічого, крім них. Здавалось, під ними зникла підлога. З пер-

шим звуком оркестру він повільно підняв руку і зразу ж злетіла її рука — біла і дуже маленька. І майже одночасно, я б сказав, на якусь мить пізніше, він зробив крок. Після цього я забув про все, я весь зник у ритмі, поклонах, рухах рук і ніг. Та все кінчилося раніше, ніж я встиг щось зрозуміти. В залі зчинився страшенний гармидер, глядачі навсистували мелодію.

Спочатку я хотів залишитися, але мені не хотілося дивитися щось інше, і я пішов. Культурний добродій, що спускався сходами поруч зі мною, взяв мене за руку. Він спитав, чи сподобалося мені, а коли ми вийшли, повідомив, що живе на Клефем Коммон і проведе мене.

— Чому вам так сподобалось? — запитав він.

Але ж хіба можна зразу відповісти на таке запитання? Я сказав, що навіть не думав, що таке буває, як би ми це не називали — танцем чи якимось іще, і що я ніколи цього не забуду. Здається, я говорив надто збуджено й голосно: він порадив мені трохи заспокоїтись. Я сказав також, що вирішив купити собі гітару або банджо і вивчити цю мелодію. Він і собі признався, що їхній виступ завжди справляє на нього сильне враження, хоч він і бачить їх досить часто: ось вже рік, як він ходить слідом за ними з одного ресторану в інший.

— Кожен знає, що таке танець, але не кожен знає, що таке ритм. Чи доводилось тобі чути про старого, який сказав юнакові: «Танцюй, танцюй — танцюючи швидше потрапиш у пекло». Запевняю тебе, в цього іспанця ритм сидить у крові, він може спокійно йти у пекло — там він танцюватиме так само добре.

Всю дорогу ми розмовляли і я зрозумів, що безліч деталей танцю лишилася поза моєю увагою. Він запропонував ще раз піти зі мною на виступ танцівника. Звісно, я погодився. Я був такий схвилюваний, що не міг заснути до четвертої години ранку, а на роботі в конторі я думаю зовсім не про конторські справи.

В суботу він прийшов до мене в мебльовані кімнати і заходився розповідати про танці. В давнину вони були частиною ритуалу, а у диких народів є нею і дотепер. Раніше вірили, що ритм — це подих творця, і що його можуть збагнути лише обранці. Рухи звичайного смертного звичайні. Але як тільки в нього вселиться дух — одразу з'являється ритм. Ритм — це спосіб вираження чуда, і тому його неможливо збагнути. Я багато міркував над цим і мушу сказати, що для мене це й тепер таємниця.

Цього разу «Стар» був переповнений, як завжди в суботу. Наші місця були в партері. Мері та Джейн, яких я тоді ще не знав, си-

діли поруч з містером Седжем. Він одразу ж почав з ними розмову, і вони сказали, що прийшли вдруге, виключно заради іспанських танцівників. В залі стояв гамір.

— Як завжди по суботах, — зауважив містер Седж.

Кожний номер викликав бурю оплесків, а коли на сцені співали, глядачі теж співали. Але ось вийшов Мораліс і одразу запала тиша.

Під час виконання модних танців я дивився іноді на партнершу. Вона була мініатюрнішою, ніж я гадав, зовсім тендітною, і виглядала стомленою і хворобливою. Нарешті настала черга іспанського менуету. Одразу стало чути, як люди в залі вибивають такт, проте зовсім тихо й повільно, точно додержуючись ритму. Я сам відчув це. Тепер я дивився уважніше, ніж перший раз. Тоді все було для мене несподіванкою, тепер же я бачив, які чисті, тонкі й легкі їх рухи, і як вільно пересуваються їхні ноги. Іноді вони робили лише якийсь рух рукою, але ти все одно відчував, що танцівники гранично прекрасні, гранично щасливі. А може й ні. Мері, можливо, мала рацію, коли зауважила, що в такому разі їхні погляди не були б такі похмурі. Містер Седж також сказав, що не можна не відчувати болю, якщо ритм так глибоко проймає людину.

Коли вони кінчили, в залі зчинилося щось неймовірне, нагорі і внизу співали й кричали. Танцівникам довелося виходити кілька разів, вони виглядали дуже стомленими. Містер Седж і я пішли, дівчата також. На вулиці він спитав, чи не зайти нам в кафе випити чашку чаю.

Ми довго там сиділи, і кожний оцінював бачене по-своєму. Проте ми були однастайні в тому, що це щось грандіозне. Саме тоді я познайомився з Мері. Вона весь час наспівувала цей танець і кінчиком туфлі повторювала па.

— Отак би я завжди хотіла танцювати, — сказала вона, і це було перше, що зблизило нас.

Тепер я почував себе якимось легко й радісно, хоч і не знав, що саме дали мені ці танцівники. Але я був закоханий, і це, можливо, було найкраще. Де б я не був — в конторі, в автобусі — всюди я думав про неї. Я ще раз побував у «Старі» і довідався, що вони там більше не виступають, що тепер вони танцюють у «Віндзорі». І хоч це було досить далеко від мого житла, але й там я побував з Мері, до якої вже заходив додому. Ми з нею були згодні, що ніколи не бачили нічого прекраснішого. Проте Мері релігійна і вона вважала, що я перебільшую, коли кажу, що цей танець значить для мене незрівнянно більше, ніж церковна проповідь. І все-таки вона не могла не визнати, що він і на

неї справив більше враження, ніж проповідь, і що ми тільки й думали про нього. І не так сам танець, як ритм. Я купив на виплат банджо, і ми по черзі награвали мелодію. При цьому виявилось, що кожен з нас виконує її по-своєму: вона — швидко й весело, я — повільно й урочисто. Якось у суботу я прийшов до неї додому і, щоб зробити їй приємне, почав грати так, як їй хотілося. Вона спробувала танцювати, та вже скоро ми переконались, що ніколи в нас нічого не вийде. Та чи й могло бути інакше; це було не те середовище, я працював у конторі, вона в магазині. І все-таки ми, як і раніш, вважаємо, що це — прекрасно.

Давно вже відчуваючи симпатію до сеньйора Мораліса, я довідався, де він мешкає: Драммонд-стріт. Одного разу я там побував. Коли через рік я почув, що вони виступають в ресторані неподалік від Кінгс Крос, я побував і там — двічі. Та мені все було мало. Містер Седж також був на тих виступах. Він розмовляв мало, і тільки сміявся. Якось увечері я чекав біля «Фландерса» виходу танцівників. Побачивши мене, містер Седж одразу підійшов. Вийшли танцівники, і ми попрямували за ними. Містер Седж запитав:

— Чому ми йдемо за ними? Може, ми жемося за танцювальним ритмом?

Мушу сказати, мені самому здалося все це дивним.

Пізніше я почув, що у «Фландерса» вони не виступають вже і переїхали на іншу квартиру. Мені все-таки хотілося довідатись, де вони танцюють, і я їх розшукав. Жили вони тоді на Альбйон-стріт; я навіть і гадки не мав, що вони такі бідні; та незабаром вони виїхали і звідти.

І коли навіть я ніколи більше їх не побачу, я знаю, чим їм завдячую; я відчуваю себе вільним і володію своїми рухами. І вони дали мені ритм, якого я ніколи не забуду.

XVII.

РОЗПОВІДЬ ДІВЧИНКИ- СУСІДКИ

Не знаю, що тут поганого, коли я іноді піду на танці. Адже ходять усі знайомі дівчатка. Мама й не проти, але дідусь не любить цього, він навіть заборонив нам згадувати про танці. Він усе забороняє, а мама боїться проти нього й слова сказати. Про

танці він говорить тільки глузливо і завжди повторює одну й ту саму дурницю:

— Авжеж, Берендіночко, дитинко моя, хто-хто, а я бачив, скільки лиха від танців, вони тільки псують молодих людей.

І після цього він ще питає, чому я така байдужа до нього. Я його просто бачити не можу, а він ходить до нас щодня. Мама по-турає усім його примхам, але ж я добре знаю, що б вона йому сказала, якби він не був її батьком. Хотіла б я знати, про яке лихо він торочить. Може, він має на увазі отого хлопчика, який жив у нього в домі і через танці став злидарем? Коли я спитала маму, то одразу помітила, що вона зовсім іншої думки про цього хлопчика. Все це від жовчності, адже сам він ніколи не танцював. Уявляєте собі, як-то мати таку людину вчителем! Хай він собі що хоче робить, хоч трісне, а я танцюватиму — й край!

І тому я охоче відвідую стару пані Гаде, яка мешкає в будинку навпроти. І мамі зовсім не доводиться нагадувати мені, щоб я пішла до старої самотньої жінки, аби якось розважити її. Авжеж, їй дуже тоскно самій вдома. А коли хворів старий добродій, вона стільки пережила. Та іноді до неї хто-небудь приходить, найчастіше пані Беел, і тоді вони згадують минуле. Мабуть, вона мала багато друзів і знайомих, і їм жилося значно веселіше, ніж нам. Коли ще був живий старий добродій, до них завжди хтось навідувався. А тепер вона дуже самотня. І тому я частенько її відвідую. Вона так звикла, що я приходжу після кави, перед тим як піти до школи, що, мабуть, дуже б здивувалась, коли б я не прийшла. Вона завжди сидить за столом, чекаючи на мене. Та особливо приємно буває після четвертої. Спершу ми трошки базікаємо: адже їй неодмінно треба все знати — і те і се, і як було те, і як це, та ось я беру її за руку і веду до піаніно. Спочатку я мушу зіграти з нею в чотири руки — зовсім як колись, каже вона, коли її племінниця Маріон була ще дівчинкою — і лише після цього вона грає сама. А Маріон їй ніяка не племінниця, вона дочка старого добродія. Мадам Гаде просто схилнулася на ній — в усіх кімнатах її портрети, і найбільше таких, де вона зображена балериною. Особливо мені подобається великий, написаний фарбами, що стоїть на піаніно. Маріон живе в Лондоні, і вона одружена з тим чоловіком, який виховувався колись у дідуся дома. У мами є його фотографія, коли він був ще хлопчиком. Іноді мефрау одержує від неї листи, але вісті, мабуть, не дуже радісні; вона тільки те й робить, що перечитує ті листи та плаче, а потім кілька днів зітхає. Це й зрозуміло. Маріон, та була дуже багата, вона мала все, чого тільки забагнеться, а тепер вона бідна. Дідусь каже, що в усьому винні

танці. Які дурниці! А меффрау нічого не може їй послати — бо в самої борги і треба віддавати.

Але вона дуже цікаво розповідає про минуле, немовби бачиш усе перед собою. По суті то було нескінченне свято. Зовсім не те, що моє нудне життя. Та краще про це не згадувати, бо знову почнуться розмови і скажуть, що я забула свої обов'язки і не хочу слухатися. Але я ніяк не можу зрозуміти, чому потім усе обернулося так нещасливо. Адже бідність — то не головне: меффрау сама казала, що для Маріон не це найгірше, хоч і важко жити в злиднях, якщо перед тим розкошував. Маріон чудово танцювала, коли їй було тільки дванадцять років, та вона ніяк не могла вивчити один танець, і через це довго мучилася, а з нею, звичайно, мучились її батько і меффрау. Коли ж вона, нарешті, навчилася його танцювати, стало ще гірше. Я питала меффрау, який це танець, але вона сказала, що я все одно не зумію і не схотіла заграти його для мене. Але тижнів два тому вона все-таки зіграла, сама не помітивши того, а коли кінчила, посміхнулася до портрета. Дивна мелодія — мені стало так сумно. Зовсім не схожа на вальс, який завжди мене веселить, та й її теж.

— Все почалося з вальса, — сказала вона, — і все було б інакше, якби цим і кінчилося.

Майже кожного дня вона грає для мене вальс або ж накручує стару музичну шкатулку, яка непогано грає після ремонту. І під музику цієї шкатулки вона навчила мене танцювати. Правда, ми танцювали дуже повільно, бо меффрау стара і товста. Одного разу, коли ми танцювали, в кімнату зайшла пані Беел. Вона страшенно сміялася, але пообіцяла нікому не розповідати, щоб не дізналися у нас дома.

Однак не тільки пані Беел застукала нас на гарячому. А тому цілком можливо, що мама давно все знає. Якось, коли шкатулка грала вальс, приїхав доктор з Амстердама, його звали Генк. Він теж був вихованець дідуся. Довідавшись, хто я, і що я живу навпроти, він вирішив відвідати мою маму, але її не було вдома. Глянувши на мене, він сказав:

— Тебе також звуть Берендіночкою? І ти теж хочеш танцювати? Гляди ж, не помилися, коли вибиратимеш партнера.

Він прийшов розповісти пані про свого друга в Лондоні, від якого одержав листа. Мені дуже хотілося залишитись, але пані зажадала розмовляти з ним сам на сам.

Наступного дня вона була дуже смутна. Вона сказала, що з Маріон все гаразд, але тон у неї був такий, немовби вона сама цьому не вірила. Їй було відомо також, які Маріон танцює тепер танці (вона тільки голо-

вою хитала, коли говорила про це) — танго і фокстрот. Вона вважала, що танцювати їх зовсім не личить людині, яка колись виступала в балеті. І у неї була нова фотографія; одразу можна було помітити, що Маріон страшенно схудла.

По суті саме після відвідин доктора меффрау почала хворіти. У неї нічого наче не було, але вона почувала себе такою втомленою, що зразу після кави лягала в ліжко і лежала, поки я не приходила з гімназії. Вона насилу одягалася, така була квола, а до піаніно сідала тільки тому, що бачила, як страшенно мені цього хотілося. Я сказала, що не треба, але вона відповідала:

— Ах, дитинко, ти навіть не уявляєш, як приємно мені грати старі речі.

Але танцювати зі мною вона вже не могла, їй важко було дихати. Її гра вже не давала мені втіхи. В ті дні було страшенно нудно: весь час вітер і дощ, рано сутеніло, а світло запалювали дуже пізно, економили. І ось вона сиділа за піаніно майже в темряві, і музика звучала важко й повільно. Та думала вона про інше. Перериваючи іноді гру, вона зітхала:

— Коли б я знала, кому віддати оці портрети.

Я сказала, що охоче б взяла деякі з них, та їй здавалось, що мамі це не сподобається. Але ж мама була у неї тільки один раз, вона глянула на портрети і нічого не сказала. І вона ніколи не бачила Маріон, вона мені це сама говорила, коли я запитала. Чому ж мені не можна взяти її портрет? Проте пані не хотіла. А іншого разу вона глянула на стару музичну шкатулку і сказала, що треба і її комусь віддати. Звісно, я б її залюбки взяла. Але пані промовила:

— Вона грає тільки танці, а твоєму дідушеві це, напевне, не сподобається.

І отак усе: і це не можна мені, і те не можна.

Потім двічі підряд приходила пані Беел. Вона хотіла, щоб покликали лікаря. Лікар прийшов, але сказав лише, що пані потрібен спокій. Легко сказати спокій, коли у неї була тільки одна служниця, яка вже о п'ятій годині йшла додому і пані самій доводилося господарювати. Я розповіла про це мамі, і вона дозволила ходити туди і ввечері. Тепер пані була не така самотня, і завжди знаходилась якась робота. Іноді я залишалася довше, ніж мені дозволялось. Якщо пані лягала рано, я сідала поруч і ми розмовляли: їй важко було заснути. Іноді вона довго дивилася на мене і знову починала розповідати про Маріон. Певне Маріон була дуже милою дівчинкою, завжди вона щось танцювала, і я дуже шкодувала, що не знала її.

Весь минулий понеділок пані лежала в ліжку, а в неділю вона ще раз зіграла для

мене той танець. Коли я прохала, вона не хотіла, а тепер сама зіграла. На мені було рожеве плаття, воно їй дуже подобалося. Йшов сніг, а в грубі не тягло, вона ніяк не могла нагрітися. На пані були рукавички. Але коли вона погладила мене по щоці, пальці її виявилися дуже холодними. Вона сказала:

— Тепер ти можеш послухати і скажеш, чи сподобалося тобі. Це справжній менует. Я бачила в Іспанії, як його танцюють. Я не люблю його, та все-таки він чудесний. — І вона сіла за піаніно.

Я на цьому зовсім не розуміюся, я навіть не знаю, що таке менует. Та щойно я почула перші звуки, як мені страшенно схотілося підхопитися і закружляти в танці. Піаніно звучало тепер зовсім інакше — то дуже м'яко, то знову глибоко. Здавалось, хтось десь далеко співає, або, вірніше, кличе — голосом, сповненим жаги. Не знаю, як це вийшло, але я раптом справді схопилася, і мої ноги самі почали танцювати. Я кружляла навколо столу, підкоряючись всевладному ритму, і весь час відчувала, що треба зробити легкий поклін, немовби хтось стояв переді мною. Раптом пані перестала грати і ми подивилися одна на одну. Щоки її порожвіли.

— Я гадаю, можна не питати, чи сподобалося це тобі, — сказала вона. І не схотіла більше грати.

Але я запам'ятала музику. Коли я лежала в ліжку, вона ще звучала десь в мені. А наступного дня я показала їй у спальні, що можу танцювати цей танець. Його ритм наче піднімає тебе, і ти стаєш легенькою-легенькою. І коли я сідаю тепер біля її ліжка, музика мовби починає десь лунати і я тихенько наспівую мелодію. І одного разу меффрау сказала, що, може, вона все-таки любить цей танець.

Х ІІІ.

РОЗПОВІДЬ СЛУЖНИЦІ

Чудно — оті танцівники так багато значили для мене. З того часу я зовсім інакше дивлюся на кожну танцюючу пару і при цьому думаю: авжеж, під ритм музики значно красивіше зустрічати свій кінець.

Два довгі роки, місяць за місяцем, тиждень за тижнем я спостерігала, як руйнується їх здоров'я, як обсідають їх злидні, і все-таки вони лишилися людьми свого кола, і, що

ще важливіше, і далі високо поважали одне одного. Якби мій чоловік дожив до цих днів, він теж пройнявся б благоговінням перед їх почуттям. Через це я і прив'язалася до них і часто мучилася, бо майже нічого не могла для них зробити.

Як я до них потрапила? Дуже просто, після того, як одержала листівку з Incorporated Charwomen¹. То було старе товариство, але після війни попит на служниць дуже зріс. І все-таки мене послали до них чисто випадково; та й взагалі випадок, або доля, як казав мій чоловік, важить в житті значно більше ніж гадаєш. Одержавши два роки тому листівку, я подумала, що вже чула десь це прізвище, а коли прийшла й довідалася, що це голландці, раптом згадала. Я пам'ятала все, що мені розповідав мій брат, хоч відтоді минуло вже років двадцять: пам'ятала багатого студента, за дорученням якого він кожного дня носив записочки і квіти всіляким дамам; про те, що він потім зник, прибравши вигадане прізвище. От точнісінько так прочитане іноді пам'ятаєш краще, ніж те, що справді було в житті. Я одразу ж сказала, що я сестра Юстуса Клавера і що під час війни їздила до нього в гості в Амстердам (мій чоловік був інтернований). Пан Мораліс добре пам'ятав мого брата. Отже я маю всі підстави назвати випадком те, що голландка, яка вже мало не перетворилася на англійку — так давно вона тут живе — пішла на роботу до голландців, про яких чула раніш.

Ні, він не був багатим і, тим більше, не був зальотником. І якщо раніше він був красенем, то тепер став хворою, виснаженою людиною. А її я жаліла з перших днів. Хоч я приходила до них лише тричі на тиждень, вона дала мені ключ від квартири, бо вранці не мала сили вставати з ліжка. Тоді вони танцювали ще в першокласному ресторані, куди публіка заходила вечеряти після театру, і, звичайно, дуже пізно поверталися додому; вона ледве на ногах стояла від втоми. Вже в ті дні вона почувала себе іноді так погано, що мусила лишатися в ліжку, і на щоках її палав рум'янець. Я питала себе, чи не гарячка у неї, а кашляла вона так, що не могла спати. І тоді він ішов один і танцював з іншою. А я лишалася на вечір, бо не наважувалась залишити її саму. Він старався повернутися якнайшвидше і, навіть не скидаючи пальта, підходив навшпиньках і сідав біля ліжка. Проте більш як три дні вона ніколи не лежала.

— Це нікуди не годиться, — казала вона, — я мушу танцювати.

Ім треба було заробляти на шматок хліба. Можливо, вони витрачали більше, ніж дозволяли їхні достатки: він завжди їй щось при-

¹ Корпорація поденних служниць (англ.).

носив. Вона ж абсолютно не вміла жити. Коли я йшла за покупками, вона просто віддавала мені свого гаманця, в якому часто було порожньо. Може, вони мало заробляли, а їм, як артистам, треба було добре одягатися. Тоді вони мешкали ще в гарній квартирі на Еджвер Род; іноді вони одержували переказ з Амстердама: в рахунок тих грошей, які Мораліс колись комусь позичив, і вона мала ще деякі коштовності, наприклад, намисто з дрібних перлин, яке довелося продати, щоб заплатити за квартиру. Почувши, скільки їм за нього дали, я сказала, щоб надалі вони доручали такі справи мені, я знаю Едварда Льюїса, він не обдурить бідняка. Нагода трапилася скоро: після війни мода, як і все інше, була нервовою і нетривалою: спідниці підкорочувались стрибками, отже потрібні були додаткові витрати. І ось до них прийшла місіс Льюїс і купила кілька дрібничок, за які непогано заплатила. Вона теж пройнялася співчуттям до місіс Маріон і пізніше допомагала їй потай. Якби вони про це дізналися, то не прийняли б її допомоги — я знала це з власного досвіду.

Пан Мораліс так вже упадав коло неї, щоб вона не перевтомлювалася, та в усьому іншому вони були дуже легковажні. От вже справді: люди, що обрали танець собі за професію, танцюють також для власної втіхи. Пополудні, одягнувшись, вона ставала перед ним і вклонялася, він теж вклонявся, і потім вони танцювали якийсь старовинний танець, іспанський, як він казав. Здається, так раніше танцювати при дворі. Можу собі уявити, як ця елегантна пара зневажала ті дурні танці, які їм доводилось виконувати вечорами для публіки.

Іще на Еджвер Род до них заходив іноді бідолаха Бен Морган, скрипаль, і під його музику місіс Маріон танцювала з шаллю, завеликою, проте, для неї: вона вкривала її з голови до п'ят, чорна, з найтоншого мережива. Другої такої напевне не існує. Я відкладала роботу і дивилася. Маріон в такі хвилини не впізнати було. Тендітна й тоненька, вона скидалася на принцесу з картини, а обличчя її ставало таким серйозним, що страшно робилося — як у людини, яка бачила смерть, а тепер гордо кидає їй виклик. Він же поводився так, що я просто не знала, що й думати. Коли він кружляв навколо неї, в його рухах було щось таке, наче він ось-ось кине́ться на неї; потім, однак, він сумирно вклонявся, причому весь цей час його лице лишалось нерухомим. Я гадаю, цей танець мусить щось означати. А Морган і зовсім втрачав самовладання. Витягнувши шию і широко розплющивши очі, він посувався до них все ближче й ближче. Хлопчик іще, йому тільки минуло сімнадцять, але грав він чудово. Він хворів на сухоти, і йому давно

слід би лежати в лікарні, та в нього нікого не було і він нікому не був потрібний.

Там, на Еджвер Род, їх відвідали друзі з Голландії. Погані новини привезли вони. Перший, в червні, приїхав лікар, дуже стриманий мужчина. Я сподівалася, що він як слід огляне місіс Маріон, та він лише сказав, що їй треба стеретися простуди. А ввечері вона не пішла танцювати, бо дізналася, що вмерла одна стара дама, яка до останньої хвилини ходила за її батьком. Весь наступний день вона проплакала. А коли лікар прийшов знову, настала черга пана Мораліса, хоч, на щастя, ніхто більше не помер. Він дуже сердився, але намагався не виказувати цього. Прийшовши до мене на кухню, вона сказала, що це через одного з старих друзів, адвоката. Він підло ошукав її батька, а тепер негідно поводить по відношенню до нього. Її це мало турбувало. «Гроші», — сказала вона.

Що ж, минув якийсь час, і їй довелося переконатися, що не можна так нехтувати грішми. В серпні вони не танцювали: в ресторані не було роботи. Щоправда, пан Мораліс виступав іще десь і, крім того, мав учня. Але грошей не вистачало. Він хотів, щоб вона добре харчувалася, та й ліки коштували дорого, отже йому знову довелося піти до Льюїса з її останньою каблучкою (не рахуючи тієї маленької, котру вона ніколи не знімала). А коли кінчилися й ці гроші, прибули нові гості, і ось тоді я побачила, що він уміє високо тримати голову. То був сивий опасистий пан на прізвище Йонас, а з ним приїхав ще один добродій. І ось саме вони повідомили панові Моралісу, що від спадщини його батька, який помер минулого року, не лишилося нічого. Через це були навіть процес і багато суперечок з родиною місіс Маріон, і вона мені розповіла, що той самий адвокат знову вчинив підлість. І ось цей добродій прибув повідомити, що їм більше нема чого чекати. Опасистий був приятелем батька мого хазяїна; перш як піти він викликав пана Мораліса в коридор і хотів дати йому гроші (я була на кухні і все чула). Пан Мораліс поведився дуже чемно, але голос його звучав твердо.

— Ви так багато для нас зробили, — сказав він. — Адже саме ви принесли нам той чудесний танець, коли моя дружина була ще дитиною. Для нас це більше, ніж будь-що інше. — І він нічого не взяв. Не дуже розумно, тим більше, що той пан хотів йому тільки добра, і, звичайно, помітив, що діла у нас аж ніяк не блискучі.

Трохи пізніше, коли вони знову почали виступати в ресторані, настала його черга хворіти. І ось тут і почалися справжні нещастя. Тепер їй доводилось виступати з випадковими партнерами і, звичайно, вона

приносила додому тільки половину заробітку і навіть менше. Але й це, очевидно, було їй не під силу. І тоді він встав з ліжка — з температурою; до того ж він теж почав кашляти. Не знаю, чому їм відмовила дирекція, може, їхнє вбрання було недосить елегантним. І, незважаючи на це, вони взяли до себе Бена Моргана, бо через хворобу хлопчик втратив роботу. З цього дня все покотилося вниз.

Треба сказати, — я була єдиною, хто це розумів. Самі вони, судячи з усього, нічого не помічали. Вони, як і раніш, були безтурботні, тільки він чимдалі більше турбувався про неї. Іноді йому повідомляли, що десь потрібен танцівник, і він танцював кілька вечорів; іноді присилали за нею; все це, однак, від випадку до випадку, замість твердого заробітку. Продати або заставити теж було майже нічого. Вона, щоправда, ще мала три коштовні речі, проте не хотіла з ними розлучатися. І ось у грудні терпець домовласникові урвався і їм довелося переїхати в нову квартиру, темну і незатишну, на Драммонд-стріт. На різдво вони одержали ангажемент і цілий місяць брали участь в пантомімі, а потім місяць танцювали в ресторані «Бланч», аж ніяк не першокласному, та вони раді були й цьому. Тепер я могла забрати з ломбарду її сукні, одну за одною, а головне — я знову могла годувати їх краще.

Іноді заходила місіс Льюїс, що мешкала неподалік. Вона хотіла дати місіс Маріон якусь добру пораду і спитала, чи не мають вони в Голландії друзів, які б могли їм допомогти. Вона добре бачила, що здоров'я їхнє нікудишнє і що випадкові заробітки не обіцяють нічого доброго. Місіс Маріон замислилась: вона не знала нікого (пізніше я переконалась, що вона помилялась). І крім того, сказала вона, її чоловік і чути про це не хоче: вони зробили вибір, вони присвятили своє життя танцю і тепер самі мають відповідати за наслідки. Місіс Льюїс порадила їм покласти Бена Моргана в лікарню — у нас він мешкав в бічній кімнатці. Місіс Маріон обурилася.

— Якщо йому не судилося одужати, — сказала вона, — то хай вже він хоч знає, що з ним друзі. І, крім того, тут він може грати на скрипці.

Іноді він вставав з ліжка і виконував той танець з шаллю, але в кімнатці було так тісно, що вона і пан Мораліс не могли вільно рухатися і обмежувались лише жестами і поклонами.

На початку літа вони знову почали непогано заробляти, але робота надто вже їх знесилувала: спершу вони виступали в мюзикхолі «Стар», в Брікстоні, де у них був довгий номер, а потім поспішали на поїзд, щоб встигнути ще виступити в «Пулі», в Сохо.

Чи під силу це було такому тендітному створінню, як вона?

Саме тоді до неї приїхала колишня камеристка з Парижа. Її це дуже підбадьорило. Ця жінка її справді любила. Їй жилося тепер краще, ніж місіс Маріон, і вона дала мені грошей, щоб купити різний дріб'язок, — кухонний посуд і всяке інше хатнє начиння. Вона оглянула всі її плаття і лише головою хитала, бачачи, як все занедбано; дещо вона полагодила. І хоч вона не могла багато допомогти, та все-таки це був справжній друг. В день від'їзду вона весь час ридала, і так, з хусточкою біля очей, і сіла в таксі. Авжеж, я цілком її розуміла — адже вона знала Маріон в її кращі дні.

А потім знову настало літо і знову ніякої роботи. Це було не так вже й погано — вони могли тепер відпочити, бо інакше не витримали б довго. Але без роботи їх знову чекали злидні, якби не випадок, що несподівано врятував їх.

Одного разу вранці, коли вони ще спали, подзвонив якийсь чоловік, в якому я не одразу впізнала брата мого чоловіка Джеймса Вуда. Я не бачила його майже шість років. Він ніколи не міг застати мене вдома, і ось прийшов тепер сюди. Він хотів щось довідатися про мого чоловіка, та не це було головне. Сидячи у мене на кухні, він сказав, що знає пана Мораліса і почав розпитувати про нього. Я, однак, тримала язик за зубами, бо знала, що він любить всюди сунути свого носа, наче якийсь шпиг. Намагаючись показати, що він знає Мораліса, він, на мій подив, запитав, чи в нього ще чорна шаль. І отак, одне за одним, він все-таки винюхав, що тут панують злидні. А втім, це не так вже й важко було помітити. А через два дні він прийшов знову і, з таємничим виглядом запитавши, чи не може його почути пан Мораліс, дав мені десять фунтів.

— Від сера Ренделлса, — сказав він, — одного разу сер Ренделлс бачив, як пан Мораліс танцює, і досі зберіг в душі захоплену згадку. Допоможи їм пережити тяжкий час, але мовчи: я втрачу своє місце, якщо хтось довідається, що сер Ренделлс допомагає танцівникам. Подбай, щоб вони не продали шаль. — І він потихеньку пішов униз сходами.

Як він довідався про шаль — для мене таємниця. Та найважливіше — тепер я мала гроші, на які можна було прожити до кінця вересня. А вони навіть не здогадалися, вони навіть не спитали, на які кошти я дістаю продукти.

Тепер я приходила щодня, крім неділі: хворий хлопчик завдавав мені чимало клопоту. Щоправда, місіс Маріон часто сиділа біля його ліжка, але умити його — на це вона не була здатна. А Бен з кожним днем якось

жвавішав, в міру того, як здоров'я його гіршало, і це була погана ознака. Йому будь-що хотілося встати з ліжка, і тоді він сидів в передній кімнаті на старій хиткій канапі і дивився у вікно на вулицю. Іноді пан Мораліс грав для нього що-небудь на гітарі, а іноді Бен вимагав свою скрипку і теж грав, завжди танцювальну музику. При цьому він показував головою, як треба танцювати, і посміхався до місіс Маріон, а вона робила всілякі па. Вона не завжди його розуміла, бо не дуже добре знала англійську мову. Найбільше він любляв, коли вона робила поклони з того старовинного танцю. Одного разу я чула, як він говорив, що теж танцюватиме, коли тільки одужає.

У вересні його здоров'я різко погіршало, може від перевтоми, і тоді я вирішила покликати лікаря. Оглянувши Бена, він промовчав, але коли вийшов, то сказав панові Моралісу, що хлопчика треба покласти в лікарню. Потім він оглянув місіс Маріон і заявив, що їй теж треба лягти в лікарню. Вона лише знизала плечима, а пізніше сказала мені:

— Коли це вже так треба, то нехай Бен лягає в лікарню, та й хто його зна, чи піде це йому на користь. Але щодо мене, лікар помиляється, я мушу танцювати. Це моя доля.

Я відразу помітила, як вразили пана Мораліса слова лікаря. Він вимагав, щоб цього вечора вона залишилась вдома, а він, мовляв, якимось вже станцює з іншою жінкою. Проте вона так плакала, що він поступився, і вони пішли разом.

Коли Бен почув про лікарню, обличчя його проясніло.

— Я давно це знав, — сказав він і попросив, щоб вони ще раз станцювали для нього. Я теж прийшла подивитися. Сумне видовище! Хлопчик, для якого скрипка була тепер надто важкою, який, може, грав востаннє, і, можливо, сам знав про це; і вони двоє, з шаллю, в маленькій комірчині між столом і стіною. Музика теж звучала нерадісно, дуже повільно.

Чудно — після того, як забрали хлопчика, настала раптом тиша. Коли пан Мораліс і вона вставали, їх майже не було чути. Тепер вони танцювали у «Фландерса», в дешевому ресторані біля Кінгс Крос, куди заходили продавщиці з магазинів і всяка інша подібна публіка. Заробляли вони мало, та зате поверталися не так пізно.

Незабаром стало ще гірше. Я вперше помітила, що місіс Маріон іноді сумно дивиться у вікно на вулицю. Якимось, коли ми були самі, вона сказала, що з неї годі, що вона, по суті, не створена для танцю.

— Тобто як? — запитала я. Вона лише відповіла: — Усе могло бути інакше.

А потім захворів пан Мораліс, просто страх один, як він кашляв. Проте він удавав,

що нічого серйозного нема, і коли наставав вечір, ішов на роботу. Так тривало кілька тижнів. І саме тоді, коли вдалося його переконати полежати кілька днів у ліжку, без будь-якого попередження їм сказали звільнити квартиру. Шукати іншу не було коли, і ось ми опинилися в двох жалюгідних комірчинах на Альбїон-стріт. Кімнатки були такі малі, що ніяк було поставити їх ліжка поруч. Довелося одне поставити в одній, а друге в другій, де я варила. Ах, стіни були обклеєні новими рожевими шпалерами, і від цього ставало ще більш тоскно.

Мені залишилось розповісти небагато. Він одразу зліг. Вона заробляла ще трохи у «Фландерса», та через кілька тижнів теж змушена була лягти в ліжко. Перед тим як послати мене з шаллю до Льюїса, вони встали з ліжок і вона накинула шаль поверх нічної сорочки. Глянувши одне на одного, вони вклонилися. Мені здалося, що йому було дуже боляче розлучатися з цією річчю. Вона ж, судячи з усього, відчувала полегкість.

Я одержала три фунти, і цього вистачило на кілька тижнів. Пізніше я дещо одержала у містера Льюїса і побувала також у Вуда, який через два дні знову приніс десять фунтів. Коли настало різдво, я зрозуміла: мине ще небагато днів і гроші їм більше не знадобляться. Лікар вже не говорив про лікарню, він спитав лише, чи мають вони рідних і друзів.

Так, один друг у них був, може родич (цього я не знала), і він, певне, міг би їм допомогти, коли б прийшов раніше.

Того туманного ранку, коли вмер Мораліс (я їй не сказала ще про це), він мовчки зайшов у кімнату і зразу ж сів біля її ліжка. Помацавши у неї пульс, він зробив мені знак вийти за ним в коридор, і я відповіла йому на кілька запитань. Потім він знову сів біля Маріон.

Хвилини через п'ятнадцять вона розплющила очі, глянула на нього і прийшла до пам'яті. Я почула зітхання — таке глибоке, що вирішила: ну, зараз зупиниться серце. Проте вона ще дихала і змогла ворухнути рукою. Він узяв її руку в свою і так тримав весь час. Трохи пізніше він наблизив вухом до її губ і прислухався. Вони довго дивилися одне на одного. Роботи у мене не було. Я лише трохи прибрала. О третій годині, коли я запалила світло, він все ще сидів в тій самій позі. І от все кінчилось. Ми почекали, поки прийшов лікар, потім разом вийшли і я замкнула двері.

Він запросив мене в кафе. Там він розпитав мене про все і попросив подбати про закладні, спакувати деякі речі і т. п. Мені хотілося дещо поспитати в нього, з цікавості, але я не наважилась. Я теж відчувала якусь

порожнечу в душі. Він подбав про похорон, наскільки це було в його силах, і вже наступного ранку приїхав якийсь чоловік з Голландії. Він залишався до останньої миті і подарував мені на пам'ять її червону коралову брошку. Коли ми виходили з дому, він сам ніс її гітару.

XIX.

РОЗПОВІДЬ МЕЛАНХОЛІКА

Тепер, коли все кінчилось, коли музиканти і танцівники розійшлися, мені лишається лише роздумувати про ту роль, яку я грав у святі. Вона була дуже незначна. Мене не було там, де люди, де звучали розмови і гучний сміх; я завжди був осторонь, я спостерігав здалеку і, якщо міг, захоплювався. Інколи мені здавалось, що я теж можу взяти участь у святі, але то тільки на мить. Чому? Може, тому, що я рано визнав себе переможеним, рано втратив надію, подібно до того, як хтось рано знесилюється і вибуває з гри? Чи, може, тому, що я не міг насмілитися і не брав того, чого мені не давали?

Я пам'ятаю себе дурненьким хлопчаком, одягненим в карнавальний костюм; блазня в ролі вчителя. Я станцював лише один танець, менуєт, який зовсім не був менуєтом. І лише тому, що спочатку був не той ритм, я забрав собі в голову, що моє місце не там, де сміються й сумують, що я не для цього світу. Але чому ритм був неправильний? Хто в цьому винний? Я? Вона? Музика? Запитання, запитання; всі дні забирають пошуки причини мук і помилок. Я дивлюся на спокійний ландшафт за вікном і тільки те й роблю, що ставлю запитання. Може, моя недуга — хвороба часу, а я — один з багатьох, охоплених прагненням збагнути помилки життя? Але скоро лиш вщухне біль, і я тут, в цьому куточку, починаю відчувати гармонію.

Хто помилився, я чи вона? Обое? Коли нам було по дванадцять років, ми стояли самі вночі у високому коридорі. Був карнавал, і ми танцювали — вона в білому платті з чорними крапинками, я в чорному костюмі з білими гудзиками. Вона відштовхнула мене, бо вважала, що я не знаю ритму. Хто помилився, я чи вона? Може, мені треба було тоді навчити її правильного ритму і не йти від неї? Та чи була то моя помилка? Чи вона вже була зачарована ритмом, якого навіть не знала? Коли нам було по вісімнадцять, ми зблизилися як ніколи, там, влітку, в лісі. Та-

ких радощів вона ніколи вже більше не знала, хоч би які радощі були ще в неї в житті. Ми танцювали, немовби наші ноги належали одній істоті. І ось тут у мене виникли водночас сумнів і віра, а в кого вони нероздільні, той ніколи не знайде собі місця в житті. Я ніколи не вірив, що її забрав інший; я завжди не знав, чи я той, хто міг би її втримати. Коли я спитав її, чому ми мусимо розлучитися, відповідь була: «Я не можу пояснити, в усьому винен один танцювальний ритм, і в цьому нема нічого смішного».

Я чую голос там, під буком: «В цьому нема нічого смішного». Так воно й сталося, хоч тоді ці слова якось чудно прозвучали у мене у вухах. Танець, ритм... Авжеж, і не такі значні речі можуть виявитися досить могутніми, щоб впливати на долю. Я не сміявся, хоч як безглуздо звучали її слова, я вже тоді зрозумів, що ми втратили одне одного. Нас розділила не людина, нас розділила таємниця, що ховалася в рухах танцю. То було щось безглузде, тіта-тіта-ті-та, і все-таки тут були якісь чари. Ах, хіба може людина, що втратила найдорожче, пояснити, як це сталося і що було причиною того? Іноді людей роз'єднує дрібниця, така мізерна, що її не наважуються назвати, побоюючись глузувань, і так виникає таємниця. І можна сміятися, ненавидіти, зневажати — таємниця лишається таємницею, і неможливо її розгадати: тіта-тіта-ті-та.

Вже тоді я знав це, але мене засліпив біль, я гадав, що зумію знайти розгадку. Я, тільки я, мусив знайти справжній ритм. Гриміла музика, люди базікали всякі дурниці, а в її очах я бачив сум і страх: вона боялася, що я знайду. То були справжні тортури. Тижнями я сидів за роялем і не міг знайти правильного ритму. Один казав одне, другий інше, а вона дивилася на мене біла від чекання. Чого вона боялася? Хіба ритм не є ритмом незалежно від того, хто грає, якщо, звичайно, грати добре? Ні, дурню, таємниця перестає бути таємницею, якщо грати добре, чари розвіюються. Авжеж, правильний ритм не годиться, неправильний теж. Може, тому, що я не вмів чарувати? А той інший, він умів? Може, він і був тим незнаючим, який запропонував неправильний ритм і все-таки зумів її зачарувати? Хто може в сліпоті долі побачити щось інше, крім того, що вона сліпа?

Я пішов, знаючи, що ще повернусь. Її душа була зі мною, я в це вірив і сумнівався в цьому, аж поки під кінець вона не повернула мені цю віру. А тимчасом скільки було горя і страждань в роки моєї зневіри, моїх сумнівів, мого відчаю.

Після того, як я пішов — слідом за дурною спробою знайти танець для неї і для себе, — я й далі все-таки лишався поблизу

неї, де б вона не була, але вона мене не бачила. Відданішого лицаря не могла б мати й принцеса. Але коли я довідався, що врешті вона поступилася все-таки своїй недузі, я залишив її. Вона почала свій танець, як сказала її камеристка, і з цього моменту я не міг більше лишатися глядачем.

Горе змусило мене зробити цю помилку, а в горі думаєш тільки про себе. З тої миті, як вона танцювала з іншим, я відчував до нього повагу, але бачити це було мені не під силу. І я поїхав, я не знав, що погасли вогні, що вона житовіла в темряві — я, єдиний, хто міг би допомогти. Перед лицем нещастя людина безсила, але невелике страждання я міг би пом'якшити. Він був людиною, якій я міг би допомогти, навіть не знаючи, хто він. І він її кохав. А я не хотів їх бачити, я бачив тільки морок навколо себе. Дурний хлопчисько перетворився на слабку людину, самотню в цьому світі, повному темних дерев.

Тепер усе позаду, і я залишився з своїми запитаннями про минуле, якого не зміниш, і майбутнє, побачити яке я не в силі. Запитання, запитання. Віра, сумнів і знову віра.

Де вона? А коли її більше нема, ніде? Хіба мав хто-небудь інші підстави, крім віри, вважати, що душа чекає другу душу? А коли це лише фантазія, і смерть не кінець? Там лежать вони. Коли я сиджу тут і мучу себе запитаннями, я бачу дерево над їх могилою. За два роки воно стало високе. Там лежать також його батько й мати. Вони були б задоволені, коли б знали, що маєток купив я: такий вартовий, як я, не має іншого клопоту, як дивитися на кладовище. Ключ від хвіртки у мене, і коли когось ховають, сторож приходить і бере його. Ніхто не може туди зайти так, щоб я не знав. Та й хто приїде на кладовище у Ваанмонді, де майже ніколи не бачиш людей? Дуже рідко сюди хто-небудь приходить. І коли тут вперше з'явилася незнайома жінка, сторож не зміг приховати своєї цікавості:

— Вона прийшла зі станції, — сказав він, — хто б це міг бути?

Звідки я знаю? Вона прийшла вдруге, весною, коли все зеленіло, і чекала біля хвіртки ключа; я бачив її з вікна. Я б легко міг довідатись, хто вона, але навіщо? Вона має серце, як і я, серце, якого завтра не буде. Що мені до того, коли вона приїхала з Амстердама (про це довідався сторож). Може, вона теж брала участь у святі танцю, а тепер зрозуміла, що ми привиди.

Життя — це свято танцю! І тільки подумайте — навіть двоє людей не можуть довго танцювати одне з одним в належному темпі. Свято танцю! Так ми гадали, коли нам було дванадцять років. І варт мені заглибитись в минуле, як здається, що це була безглузда

гра, у якій ми пролітали одне повз одного під музику галопа чи вальса, менуета чи стоптайма, гра одного дня, який починається світлом і кінчається мороком.

Там висить реквізит. Гітара вкрилася пилом, і я не наслідуюсь торкатися струн. Скільки зіграла вона на ній мазурок, коли була ще дитиною і очі її сяяли? І як довго висітиме ця гітара на стіні — аж поки її не спіткає участь усіх речей? Там, всередині, на ящичку, туфлі. Скляний ковпак захищає їх від пороху. Якось я пробував підрахувати, скільки вони зробили кроків, самих лише па танцю. Вечори довгі і мені нема чого робити. Я сідав до рояля і повільно грав вальс; в своїй уяві я бачив її й рахував. Коли я знайшов це число, очі мої затуманились слізьми. Дурню, ти лишився сам, а все ще не вгамувався!

Над туфлями висить шаль. Я лише чув про неї легенду, але не бачив її, поки не викупив з ломбарду. Як казала камеристка, вона з'явилася несподівано, невідомо звідки. Ніхто не знав, хто прислав її. Чи не я це зробив? Ні, вона вважала, що я не міг цього зробити, вона називала її саваном. Завжди, коли вона танцювала в цій шалі, її обіймав страх. А тепер вона висить там і чекає своєї години, яка обов'язково настане, хоч і не скоро, бо це шаль. Ця шаль мала ще одного поклонника, і хтозна, може їх виявиться більше.

Пополудні я вийшов на звичайну свою прогулянку: вздовж річки до луку біля Ваана, звідки відкривається чудесний краєвид на церковну дзвіничку і дерева над селом. Стояв теплий травневий день; корови, метелики, жайворонки, мухи — все втішалося життям. Повернувшись додому, я застав у своїй кімнаті добродія, який дивився на шаль. Він відрекомендувався: — Ван Рооденбург. — Я відповів: — Вибачте, пане, але я покінчив з формальностями. Ми не раз зустрічалися, вперше багато років тому. Ви вчилися в одній школі, я в іншій. Ми знали один одного, але проходили мимо. Пізніше ми не раз зустрічалися — в різних містах, на вулиці, в театрі. І ми проходили один мимо одного. Мені здається, ми обоє однаково доброзичливі, і якщо ви чогось побажаєте, я зроблю все можливе, щоб виконати ваше прохання. В іншому ж ми лишимося один для одного просто «добродіями» і знову пройдемо мимо.

Він кивнув, він погодився. Він висловив два бажання: одержати ключ від кладовища і сувенір на пам'ять про жінку, яка там похована і до якої він ставився з прихильністю. Йому відомо, що свого часу я придбав її коштовності.

Я сказав, що його бажання будуть виконані. Я дав йому ключ і, беручи до уваги, що наступний поїзд відходив о десятий, запро-

сив його пообідати зі мною. Я послав з ним сторожа: сам він не знайшов би могили.

Поки його не було, я розіклав на столі біля вікна всі коштовності, за винятком маленької каблучки, яку я знав довше, ніж хтось інший, а також кілька портретів. Він теж хотів би танцювати, якби доля обрала його.

Коли він повернувся, я вказав йому на стілець біля вікна і вийшов. Коли я через якийсь час повернувся, виявилось, що він дуже скромний: він вибрав невелику шпильку з перлиною і портрет, коли вона була в зеніті слави.

Після обіду він згадував минулі часи і, мушу сказати, робив це гідно і з тактом, пом'якшуючи жорстокість фактів і торкаючись тільки чоловіка, який був його товаришем по навчанню. Ні, вони не були друзями, бо надто різні характером. Він гадав, що я нічого не знаю про останній період їх життя, і не хотів про це говорити. Він сказав лише, що, судячи з відгуків інших, доля їх була сумна; він всіляко намагався її полегшити, проте даремно, бо зустрічав відмову. Він гадав, що інші теж даремно намагалися виконати свій обов'язок, але імен не назвав. Може, він мав на увазі мене? Я промовчав. Нащо згадувати свої помилки? Адже ми люди, що проходять один мимо одного, і завтра він знову все забуде. Він ще не сказав ні слова про жінку, якій симпатизував. Щоправда, час від часу він переривав свою мову і дивився на гітару, на туфлі, на шаль на стіні — строгу, чорну, що блищала в світлі лампи. І ось він знову замовк на мить, він не відривав від неї очей. А потім сказав:

— Надто велика.

Я його не зрозумів, я спитав:

— Для чого надто велика?

Він знизав плечима і глянув на годинник. Так, час їхати.

Було темно, і я провів його до станції. Де-не-де в хатах селян світилися вікна. Ми мовчки йшли поруч. Мов тіні, ми наблизились до силуетів дерев на кладовищі. Я помітив, що він не відриває погляду від хвіртки і весь час оглядається назад. Потім кінчилося й це.

Пройшовши трохи, я раптом почав машинально насвистувати якусь танцювальну мелодію, щось банальне, що так властиве людині мого складу. Мій супутник одразу підхопив і теж почав стиха насвистувати. І ось так, насвистуючи, ми йшли під темним листям дерев. Був теплий вечір, і де-не-де на відкритому хмарками небі світилися зорі. На містку через рівчак ми зупинилися: нам здалося, що хтось третій насвистує вдалині. Але то був соловейко.

*З голландської перекладали
Герман БАУМАН і Сєвір НІКІТАШЕНКО*